

Salatın Əhmədova

HEYDƏR ƏLİYEV

və ədəbi-tarixi proses

SALATIN ƏHMƏDOVA

*Ulu Öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyevin
90 illik
yubileyinə ithaf olunur.*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
ƏDƏBİ-TARİXİ PROSES

(Monoqrafiya)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2013

Arx-276226.

Redaktoru: *Teymur Kərimli*
Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəyçi: *Nizaməddin Şəmsizadə*
Filologiya elmləri doktoru,
professor, Dövlət mükafatı laureatı

Salatın Əhmədova, «Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses»,
 Bakı-Elm-2013, 156 səh.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Salatın Əhmədovanın monoqrafiyası
dünya şöhrətli siyasətçi, müstəqil Azərbaycanın memarı, böyük mütə-
fəkkir Heydər Əlirza oğlu Əliyevin ədəbi-nəzəri irsinə həsr olunub. Bə-
dii-fəlsəfi fikirlərlə zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı Ulu öndər üçün hər
şeydən öncə Azərbaycan xalqını dünyada tanımaq, onun qədimliyini,
bəşəri düşüncəyə malik olmasını sübut etmək, türk xalqlarının birliyini
nümayiş etdirmək vasitəsi idi. Ədəbiyyat H.Əliyev üçün istiqlal məfku-
rəsi olan – azərbaycançılıq fəlsəfəsinin məxəzi idi. Onun ədəbiyyat və
mədəniyyət haqında konsepsiyaları Azərbaycan dövlətçiliyinin mənafə-
lərinə təbə edilməmişdi.

Kitab Heydər Əliyevin milli sərvətimiz olan nəzəri-fəlsəfi irsinin
qədrini bilənlər – bütün Azərbaycan oxucuları üçün nəzərdə tutulub.

ISBN: 978-9952-453-26-3

655(07)-2013

©Bakı, «Elm» nəşriyyatı,

©S.Əhmədova, 2013

Heydər Əliyev və söz sənəti 5

I FƏSİL. Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi proses

konsepsiyası 17

1.1. Heydər Əliyev və ədəbiyyat tarixi 17

1.2. Yeni lider və yeni ədəbi təmayül 27

1.3. Heydər Əliyev sənətkar şəxsiyyəti və yaradıcılıq
 prosesi haqqında 39

II FƏSİL. Heydər Əliyevin klassik irs təlimi 49

2.1. Heydər Əliyevin irsində tarixilik və müasirlik 49

2.2. Heydər Əliyev qüdrəti və Füzuli şöhrəti 60

2.3. Ulu öndər və Cavid taleyi 69

III FƏSİL. XX əsr ədəbiyyatı konsepsiyası 79

3.1. XX əsr ədəbiyyatı: tarix və şəxsiyyət 79

3.2. Zaman yaşa dolur, insan kamala 92

3.3. Yandıraraq yaşadan poeziya 103

IV FƏSİL. Heydər Əliyev və Sovet Ədəbiyyatı..... 112

4.1. *Sovet ədəbiyyatı və sovet dövrü ədəbiyyatı*..... 112

4.2. *Ədəbi əlaqələr nəzəriyyəsi* 124

4.3. *Heydər Əliyevin ədəbi dil təlimi* 134

NƏTİCƏ..... 144

İstifadə olunmuş ədəbiyyat 148

Heydər Əliyev və söz sənəti

Dünyada elə şəxsiyyətlər var ki, onların adı ilə təkcə mənsub olduqları xalqın, millətin tarixi taleyi deyil, böyük bir epoxa bağlı olur. Bunlar tarix yaradan böyük şəxsiyyətlərdir. Sovet ideologiyasının, onun fəlsəfəsi olan marksizm-leninizmin belə bir yanlış ideyası hakim idi ki, tarixi kütlələr yaradır. Elə həmin tarix dönə-dönə sübut edir ki, tarixi böyük şəxsiyyətlər yaradır. Böyük şəxsiyyətlər tarixi hərəkətə gətirir, onun simasını formalaşdırır. XX əsrin əvvəllərində Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycandakı durumla barışmayaraq xaricə üz tutanda dövrün görkəmli şair və publisisti, jurnalist Əlabbas Müznib demişdi: “Onlar millətin düşünən beyni, danışan dili, görən gözü ... idi. Onlar mühacirət etdi, millətimiz şüursuz, dilsiz, gözsüz qaldı”. Böyük şəxsiyyətlər belədir, onlar xalqın düşünən beyni, danışan dili, görən gözüdür. Qarşısında böyük şəxsiyyəti, lideri olmayan xalq başsız kimidir. Biz xoşbəxtik ki, xalqımızın yetişdirdiyi dahi şəxsiyyətlər olub və onlar hərəsi öz zamanının və əlbəttə, həm də sonrakı illərin tarixini yaradıb. Böyük şairlərimiz, musiqiçilərimiz, alimlərimiz, sərkərdələrimiz, xatunlarımız tarixdə məşhurdur. Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Xaqani Şirvani, Şeyx Nizami Gəncəvi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, İmadədin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Cəlil, Sabir, Hüseyn

Cavid, Cəfər Cabbarlı, Əlibəy Hüseynzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Səməd Vurğun kimi ədəbiyyat korifeylərimiz mənəviyyat və ədəbiyyat tariximizin yaradıcılarıdır. Azərbaycan xalqının XX əsrdə yetişdirdiyi, tarix yarıdan böyük şəxsiyyətlərin öndəri Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir (1923-2003). Uca boylu, qeyri-adi baxışlı, general Heydər Əliyev fenomenal yaddaşa, hüdudsuz ağıla, yüksək bəlağətli nitq qabiliyyətinə, böyük siyasi iradəyə, çevik məntiqə, heyratımız tarixi uzaqqörənliyə, ilahi istedadla malik tarixi şəxsiyyət idi. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev istər kənd təsərrüfatından, istər sənayedən, istər elm və mədəniyyətdən, istərsə də ədəbiyyatdan danışarkən öz ətrafını yüksək professionalizmi ilə heyratda qoyurdu. O adicə bir insan deyil, Allahın Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi ilahi bir möcüzə idi. XX əsrin son onilliyində bütün dünya Heydər Əliyevi bütöv şəxsiyyət və lider etalonu kimi qəbul etdi. Heydər Əliyevi hamıdan yaxşı tanıyan akademik Ramiz Mehdiyev yazır: “Şəxsiyyətin tarixdə rolunun düzgün dərk olunması heç də birliyin və ya hansısa digər sosial qüvvələrin rolunun dərk edilməsinə “əlavə” deyildir. Bu rol tarixin nisbətən müstəqil elementidir. Tarixi inkişafın mühüm amili - hərəkətverici qüvvəsi olmaq etibarilə şəxsiyyətin rolu mütləqdir. Tarixin bütün mərhələlərində şəxsiyyətlər ictimai inkişafın lokomotivi kimi çıxış edirlər. Bu o deməkdir ki, istisnasız olaraq, hər bir şəxsiyyət tarixin hərəkətverici qüvvəsidir. Tarixi inki-

şafın hərəkətverici qüvvəsi olmaq, ümumiyyətlə, insanın mühüm humanist keyfiyyətidir. Əgər insan fərdirdisə, o, tarixin mahiyyəti, hərəkətverici qüvvəsidir, tarixi prosesin fəal iştirakçısıdır.

İctimai həyatın mürəkkəb mexanizmini, tarixin hərəkətverici qüvvələrini bütün dolğunluğu ilə və hərtərəfli başa düşmək üçün tarixdə şəxsiyyətin həlledici rolunu axıradək dərk etmək lazımdır” (Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. B., 2001, s.31-32).

Olduqca mürəkkəb, lakin bir o qədər də zəngin və ziddiyyətli XX əsrdə Tanrının Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi belə nəhəng şəxsiyyət Heydər Əliyev idi. Bu qalmaqallı əsrin bir çox dövlət, siyasət və mədəniyyət xadimləri artıq öz əsərlərində Heydər Əliyevi fenomenal bir şəxsiyyət olaraq yüksək dəyərləndiriblər. Onun barəsində yazanlar bu qənaətdədir ki, öz varlığı ilə xalqına yüksək qürur və şərəf bəxş etmiş, istedadı və əməlləri ilə Azərbaycan adını ortalığa, bütün dünyada tanıtmışdır. Akademik Ramiz Mehdiyev yazır: “Biz şəxsiyyətin böyüklüyünü səciyyələndirən bir çox keyfiyyətləri Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin siyasi və dövlət fəaliyyətində görürük. Tarixi şəxsiyyət kimi Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət quruculuğunun, müstəqil inkişafının fundamental bazası olan əzəli və əbədi dəyərlərinin daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Heydər Əliyevin çoxillik fəaliyyətinin təhlili və dərk edilməsi, onun zə-

kası və istedadının nə qədər qüdrətli və geniş olduğunu, Azərbaycan xalqının tarixini necə məqsədyönlü şəkildə və əsl ilhamla yaratdığını göstərir” (Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. s. 44).

Həqiqətən də liderə, tarixi şəxsiyyətə xas bütün xüsusiyyətlər Heydər Əliyevin simasında təcəssüm tapır. Liderə xas bir neçə cəhəti də qeyd etməsək, onun böyük və qədim ədəbiyyatımız, klassik söz sənətimiz, folklorumuz, mədəniyyət və incəsənətimiz – mənəvi həyatımız haqqında dediklərinin həqiqi ədəbi-tarixi dəyərini verə bilmərik. O, xalqını sevir və tarixin diktə etdiyi sərt həqiqətlərlə onu idarə edirdi. Xüsusilə 1993-ün qayıdışından (15 iyun) sonra tarixdə yolunu itirmiş xalq toplamağı, təşkil etməyi bacardı. Bu adi iş deyildi. Başçısız qalmış xalq parçalanmaqda idi. “Əgər xalq parçalana bilirsə, deməli o hələ kütlədir” (Yaşar Qarayev). Və həqiqətən XX əsrin 90-cı illərində xalq kütləyə çevrilməkdə idi. Belə bir dövrdə H.Əliyev xalqı təşkil etdi, vahid bir ideya ətrafında topladı. Tarixdə xalqın gedəcəyi yolu göstərdi. O, təkərləri hər kəsi yox, hamını idarə etməyin elmini yaratdı. O, insanların toplandığı mühiti idarə etdi. Bu, əsl liderlik idi. Və şübhəsiz ki, liderin əlində kütlə psixologiyasına tez və müqavimətsiz təsir edən bir qüdrətli vasitə var idi: bu, söz sənəti ədəbiyyat və incəsənət idi. Ulu öndər tarixi şəraiti nəzərə alaraq deyirdi: “Respublikamızın bu ağır dövründə böyük yubileylər keçirilməsi, şübhəsiz ki, müəyyən qədər çətinliklərlə üzləşəcək. An-

caq bunlara baxmayaraq, həyatımızın mənəvi-mədəni sahəsi heç vaxt unudulmamalıdır. Çətinliklər nə qədər çox olsa da, mədəniyyətə, mədəni irsimizə, mənəviyyətə daima xüsusi diqqət yetirməli və bu sahələrin geri qalmasına yol verməməliyik. Elmimizlə, mədəniyyətimizlə, mənəviyyatımızla çox ehtiyatlı, çox diqqətli davranmaq lazımdır. Bu işləri bazar iqtisadiyyatının ixtiyarına vermək olmaz” (Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. B., Ozan, 1999, s. 201 və 215)¹. Beləliklə də H.Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasında ədəbiyyat və mədəniyyət, daha doğrusu mədəni siyasət önəmli yer tuturdu. Sonralar o, ədəbiyyatın və mədəniyyətin bədii fəlsəfi imkanlarından milli ideologiyamızın, istiqlal məfkurəsinin – azərbaycançılıq fəlsəfəsinin məxəzi kimi istifadə etməyə nail oldu. Məhz onu düzgün, tarixin gedişatını nəzərə alaraq düşünülmüş siyasəti sayəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik, dahi şair M.Füzulinin 500 illik yubileyləri ümumdünya miqyasında elm, mədəniyyət, söz sənəti, təfəkkür bayramı kimi təntənə ilə keçirildi, təkcə Azərbaycanı yox, türk birliyini dünyada tanıtdı. Vətənimizin bənzərsiz sənət incisi muğam “Heydər Əliyev Fondu” və onun rəhbəri, xoş məramlı səfir, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın misilsiz səyləri sayəsində dünyanı fəth etdi.

Azərbaycan Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev hələ

¹ Qeyd: Kitab boyu yalnız səhifəsi göstərilən sitatlar bu mənbədən verilir.

2001-ci ildə bu müdrik siyasətin tarixi qiymətini verərək yazırdı: “Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı siyasət yeganə düzgün siyasətdir. Bunu həyat da sübut etmişdir. Azərbaycan çox böhranlardan şəərəflə çıxmışdır. Vətəndaş müharibəsi və cəmiyyətin parçalanması təhlükəsindən qurtarmışdır. İndi Azərbaycanda sabitlikdir, güclü iqtisadiyyat yaradılır, demokratikləşmə yolunda çox işlər görülür. Buna görə də mən qəti əminəm ki, hazırda yeridilən xətt davam etdirilməlidir. Buna şəkk – şübhə olmamalıdır. İndiki siyasət bir çox onilliklər üçün nəzərdə tutulmuş siyasət olmalıdır. Əks halda Azərbaycan yenə də hansısa hərc-mərcliyə məruz qala bilər” (“İzvestiya” qəz., 19 may, 2001). Prezident seçildiyi 2003-cü ildən bu günə qədər möhtərəm İlham Əliyev əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasəti uğurla davam etdirir və Azərbaycan bütün sahələrdə, xüsusilə də iqtisadi sahədə görünməmiş bir vüsətlə inkişaf edir.

Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyası Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət proqramının əsas tərkib hissələrindən biri idi. Onun da zəminində ümumtürk qayəsi dayanırdı. Böyük mütəfəkkir ən qlobal problemlərin qoyuluşunda məhz ümumtürk qayəsindən çıxış edir, bilavasitə ona istinadən fikir yürüdürdü. Onun ədəbiyyat tarixinə, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərə, ədəbi mərhələlərə və mərhələ yaratmış abidələrə münasibətinin guşə daşında məhz türkçülük idealları dayanırdı.

Türk dünyası yazıçılarının III qurultayındakı (6 noyabr

1996) nitqində demişdir: “Türkdilli xalqlar qədim, çox-əsrlilik tarixi boyu Avrasiya qitəsinin böyük hissəsində yaşayaraq dünya, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirmişlər. Qədim tarix boyu türkdilli xalqların həyatı cürbəcür, bəzən xalqların varlığını təhlükə altına alan müharibələrlə, döyüşlərlə, təcavüzlərlə rastlaşmışdır. Ancaq xalqlarımızın dərin kökləri, bir-birinə mənəvi bağlılığı onları bütün bu mərhələlərdən, imtahanlardan, sınaqlardan çıxarmış və bugünkü günlərə gətirib çıxarmışdır. Biz öz tarixi köklərimizlə, milli köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik” (s. 338). Beləliklə də türkün tarixi-mənəvi varlığını şərtləndirən üç mühüm amil – gen birliyi (türk olmaq), dil birliyi (türkcə danışmaq) və din birliyi (müsəlman olmaq) vahid dövlət (Turan!) yaratmaq gücünə malikdir. Və Heydər Əliyevin millətə, dövlətə, ədəbiyyata, mədəniyyətə baxışlarının təməlinə bu üç vəhdət dayanır. Türkün qədim tarixində xalqı qoruyub saxlayan, gələcəyə aparan əsas amillər sırasında ədəbiyyata, mədəniyyətə xüsusi önəm verirdi.

Qədim türk tarixini və mənəviyyatını əks etdirən eposlar – “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış”, “Koroğlu” və dahi klassiklər Nizami, Əhməd Yasəvi, Yunis Əmrə, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Əlişir Nəvai, Nəsimi, Füzuli, Abay türk xalqlarını birləşdirən ədəbi abidələrdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300, “Manas”ın 1000, Füzulinin 500 illik yubileyləri təkcə ədəbi hadisə deyil həm də

ictimai – tarixi hadisələr kimi dəyərləndirilməlidir.

“Etimad” qəzetində dinə və dini rəhbər Şeyxülislama qarşı təhqiramiz yazılar çap olunanda – 13 avqust 2001-ci ildə verdiyi Bəyanatda H.Əliyev dinimizi və onun rəhbərini inamla müdafiə edərək demişdir: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir. Əgər insan mənsub olduğu millətin milli-mənəvi dəyərlərini anlaya bilmirsə, yaxud onları qəsdən təhrif edirsə, əksər vəziyyət o dərəcəyə çatırsa ki, hətta Azərbaycanın dini rəhbəri təhqir olunur, onda, təbiidir ki, bu bizi narahat etməlidir” (Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002, s.188).

Dinin cəmiyyətdə, xalqın mənəviyyat tarixindəki saflaşdırıcı rolu misilsizdir. Dünyanın sonuncu böyük dini olan islam dərin fəlsəfi köklərə, ilahi təməllərə malik olan, insan şəxsiyyətini ucaldan demokratik bir dindir. Tarixən “Ərəblər dini yaradıb, türklər isə dini yaşadıb. Bütün böyük türk yürüşləri İslam bayrağı altında keçib” (professor N.Şəmsizadə). Türkçülüyn İslam dini ilə vəhdəti bəşər sivilizasiyasında böyük bir hadisədir.

Heydər Əliyev bütün dövrlərdə ana dilimizə diqqət və məhəbbətlə yanaşıb. Hələ 1978-ci ildə sovet rejiminin və

onun totalitar ideologiyasının meydan suladığı bir vaxt məhz Heydər Əliyevin təkidi ilə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına Azərbaycan dili dövlət dili kimi daxil edildi. Ulu öndər bu hadisəni belə xatırlayır: “Yadımdadır, 1978-ci ildə biz Azərbaycanın Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edəndə Moskvadan bizim başımıza nə qədər oyunlar açıldı, nə qədər təzyiqlər göstərildi. Ancaq biz bu təzyiqlərə dözdük. Hələ 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitutsiyada, bir çox başqa respublikalardan fərqli olaraq Azərbaycan dili haqqında maddə yazdıq və Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu orada göstərdik” (Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. S.216). Həqiqətən də H.Əliyevin uğrunda prinsiplal mübarizə apardığı problemlərdən biri ana dili problemi idi. O, ana dilinin taleyinə ana vətənin taleyi kimi baxırdı. Bu ənənə isə XX əsrin əvvəllərindən gəlirdi. Ü.Hacıbəylinin, C.Məmmədquluzadənin, F.Köçərlinin, N.Nərimanovun, A.Şaiqin ana dili uğrunda mübarizəsi tədricən dönüb ana vətən uğrunda mübarizəyə çevrilmiş, faktiki olaraq həm türkçülük, həm də azərbaycançılıq qayələrinə xidmət etmişdir. H.Əliyev öz məqalə və çıxışlarında bu dövrə tez-tez müraciət edir. H.Əliyevin dil təlimi xüsusi bir sistemdir və onun konseptual əsası var. Təqdim olunan kitabın müvafiq bölməsində bu barədə danışacağıq. Hələlik isə yalnız onu qeyd edək ki, H.Əliyev millətini, onun dövlətini, dinini və dilini ürək-

dən sevir və onları bir-birindən ayırmırdı: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi yaşadanlar, zənginləşdirənlər, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur” (s.338). Ona görə də Heydər Əliyev söz sənətini yaradanlara xüsusi rəğbət bəsləyir, onları vaxtında dövlət mükafatları, fəxri adlarla təltif edir – bir sözlə, yazıçı, şair, sənətkar adını uca tuturdu. H.Əliyev dönə-dönə qeyd edirdi ki, Şərqdə, o cümlədən də Azərbaycanda həmişə sənətkara, yazıçıya, şairə böyük hörmət olubdur. Ona görə “Azərbaycan xalqının milli sərvəti və intellektual mülkiyyəti, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatıdır” (s. 420).

Ədəbiyyata, söz sənətinə belə ehtiram dövlət rəhbəri üçün yüksək keyfiyyətdir, dövlət başçısının öz xalqına dərin məhəbbətinin ifadəsidir. Heydər Əliyev ədəbiyyatın, bədii sözün gücünü yaxşı bilir. “Söz var ki, kəsdirər başı. Söz də var kəsər savaşı” – deyən siyasi və mənəvi babası Şah İsmayıl Xətai kimi sözün bədii-fəlsəfi imkanlarından, poetik təsir gücündən bacarıqla istifadə edir. Söz ona təkcə ədəbi-bədii irs kimi yox, həm də təsir vasitəsi, milli şüuru oyadan, onu korşalmağa qoymayan güc və enerji saxlanıcı kimi lazım idi. Onun bir fikri bu qənaətlərimizi əyaniləşdirir: “Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatları oyatmağa

çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir”. Xüsusilə XIX əsrin sonu XX əsrin ilk onillikləri, daha dəqiq desək “Əkinçi”dən (1875), milli mətbuatın yaranmasından başlamış Azərbaycanda bolşevik işğalına qədərki dövrdə ədəbiyyat milli-mənəvi oyanışa xidmət etdi. Bu dövrdə onlarla mətbuat orqanı və burada çap olunan yazıçılar – C.Məmmədquluzadə, İ.Qasıralı, Ə.Hüseynzadə, M.Şah-taxtılı, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyli, Ə.Haqverdiyev, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Tərcüman”, “Kaspi”, “Həyat”, “Şərqi Rus”, “İqbal” və s. kimi təkcə Azərbaycanda yox, dünyada məşhur məcmuə və qəzetləri nəşr edir, məfkurə mücadilələri aparırdılar. Mətbuat bədii ədəbiyyatı xeyli fəallaşdırmış, onun milli şüura təsir imkanlarını formalaşdırmışdı. Heydər Əliyev bu dövrü səciyyələndirərkən deyirdi: “XX əsr dünya tarixində çox mürəkkəb, ziddiyyətli, gərgin proseslər dövrü olmuşdur” (s.339). Ulu öndər dönə-dönə qeyd edirdi ki, Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi, həmçinin ədəbiyyat tarixi kifayət qədər ətraflı öyrənilməmişdir.

Azərbaycanda sovet işğalı başlananda – XX əsrin 20-ci illərindən etibarən ədəbiyyatda sosioloji təmayül gücləndi, keçmişin bədii irsini inkar edən proletkultçu nihilizmi də meydan suladı. Doğrudur, ədəbiyyat milli məcrasından xeyli uzaqlaşdı, yeni proletar – sovet ədəbiyyatı yarandı. Bununla belə qüdrətli söz sənətimiz öz kökün-

dən qopmadı.

“Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses” kitabında bütün bu problemlərə Ulu öndərin ədəbi-nəzəri irsi kontekstində nəzər salınır. Məqsədimiz onun ədəbi-nəzəri görüşlərinin elmi-fəlsəfi və tarixi əhəmiyyətini göstərməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatının elə bir dövrü, elə görkəmli şəxsiyyəti, ədəbi abidəsi yoxdur ki, siyasi lider ona nəzər salmasın, obyektiv ədəbi-tarixi qiymət verməsin. Heydər Əliyevin nəzəri irsi olduqca zəngin və çoxcəhətlidir. Bir kitabda – bir tədqiqatda onun təhlilini əhatə etmək müşkül məsələdir. Biz çalışdıq ki, istiqlal məfkurəsi – azərbaycançılıq işığında xalqımızın milli sərvəti olan bu qiymətli irsə müxtəsər bir nəzər salaq.

I FƏSİL

Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyası

1.1. Heydər Əliyev və ədəbiyyat tarixi

Böyük Britaniyanın baş naziri Toni Bleyer yazmışdır: “Heydər Əliyev Azərbaycanın böyük lideri idi. O, böhranlar dövründə öz ölkəsinə sabitlik gətirdi. Azərbaycan xalqı onun qoyduğu irs ilə fəxr edə bilər”. Bu bizim hamımıza gün kimi aydın olan bir həqiqətdir. H.Əliyevin qoyub getdiyi irs isə həqiqətən olduqca zəngindir: müstəqil Azərbaycan, dönməz istiqlalçılıq, dövlətçilik nəzəriyyəsi, müstəqilliyimizin iqtisadi təməli olan “Əsrin müqaviləsi” – neft kontraktları, ədəbiyyat və mədəniyyətimiz haqqında dərin nəzəriyyə, siyasi sabitlik və ən başlıcası “Müasir dövrün lider etalonu” (Ç.Aytmatov) olan oğul - Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev! Bu varislik Azərbaycan tarixinin yeni səhifəsidir.

H.Əliyevin irsi hələ cild-cild traktatların mövzusu olacaq. Bu zəngin irsin dəyərli bir hissəsi də ədəbi – tarixi proses haqqında Heydər Əliyev konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanı Ulu Öndərin bütövlükdə milli sərvətimiz olan elmi nəzəri irsi kontekstində nəzər salmaqla izah etmək olar. Beləliklə, nədir “ədəbi-tarixi proses” və H.Əliyevin nəzəriyyəsində o, hansı xüsusiyyətlərə malikdir?!

XX əsrin 70-ci illərinin ortalarına qədər nəinki ədəbi-tarixi proses, ümumən ədəbi proses haqqında nə bizdə, nə də ümumsovet elmində müəyyən nəzəri anlayış olmamışdır (Ətraflı bax: Şəmsizadə N.Tənqidin ədəbi prosesdə rolu. 2004. s.5-40). 1974-cü ildə Leninqradda “Историко-литературный процес. Проблемы и методы изучения” adlı mükəmməl bir məcmuə çap olundu. Burada məşhur nəzəriyyəçi E.N.Kupreyanova “Tarixi-ədəbi proses elmi anlayış kimi” adlı əsas məqalə ilə çıxış etdi.

Göstərilən kitabda görkəmli rus nəzəriyyəçiləri E.N.Kupreyanova, A.N.Yuzitov, Y.A.Andreyev, A.S.Buşmin və başqaları ədəbi prosesə milli ədəbiyyatların rolunu azaldan, sovet ədəbiyyatının rolunu şişirdən tam ictimai-tarixi prosesdən asılı sosioloji izahlar verdilər.

Azərbaycan alimi, nəzəriyyəçi ədəbiyyatşünas və tənqidçi N.Şəmsizadə mövcud mübahisələri təhlil edərək yazır: “Ədəbi proses bədii sistemindən, cərəyan və istiqamətindən, metod və üslubundan, janr və qəhrəmanından asılı olmayaraq müəyyən zaman məsafəsində yazıçı, tənqidçi və oxucu arasında bədii əsər zəminində baş verən və onun vasitəsi ilə hərəkətə gətirilən xüsusi inkişaf formasıdır. Başqa sözlə ədəbi proses yazılma, oxuma, təhlil və tənqid kimi proseslərin həm daxili (struktural), həm də xarici əlaqələrin əsasında baş verən ədəbi-bədii inkişaf tipidir. Burada birləşdirici mərkəz, əsas obyekt bədii əsərdir”. (Şəmsizadə N. Seçilmiş əsər-

ləri. Üç cildə, III c. B., Elm., s. 24-25). Xeyli mükəmməl olsa da burada söhbət ədəbi-tarixi prosesdən yox, ədəbi prosesdən gedir.

Ədəbi-tarixi proses tarixi hərəkətə gətirən, onu izah edən, öz daxilində tarixi əks etdirən ədəbi-bədii prosesdir. H.Əliyevi də daha çox ədəbiyyatın, bədii-fəlsəfi sözün, cəmiyyəti, ictimai düşüncəni, tarixi hansı səviyyədə əks etdirməsi, ona izah verməsi düşündürürdü.

“Yazıçı öz qələmini xalqın xidmətinə vermişsə, belə bir şəraitdə onun ən mühüm vəzifəsi məhz ictimai inkişafın müqəddəratını müəyyən edən prosesləri və hadisələri ilk növbədə ifadə etməkdir”. (Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. s. 138). Ədəbi-tarixi prosesin özünəməxsusluğu bundadır ki, bədii ədəbiyyat “ictimai inkişafın müqəddəratını müəyyən edən proses və hadisələri” obyektiv tarixilik prinsipi əsasında əks etdirir. Bu heç də o demək deyildir ki, bədii ədəbiyyat ictimai-tarixi gerçəkliyin dalınca gedib, onun sadəcə qeydçisinə çevrilməlidir. Əksinə, tarixiliyə güvənən bədii düşüncə Allah vergisi olan istedadının gücü ilə tarixin gedişatını qabaqlamalıdır. H.Əliyev öz ədəbi-tarixi proses nəzəriyyəsini əsaslandırarkən tez-tez S.Vurğun yaradıcılığına müraciət edib. O, S.Vurğunu yazıçılara misal çəkib deyirdi: “Səməd Vurğun ölməz “Vaqif” dramında böyük Azərbaycan şairinin tarixi obrazını yaratmış, o dövrün ictimai-siyasi həyatını heyrat doğuran məharətlə canlandırmışdır” (s.140). H.Əliyev tarixə yanaşmanın

metodologiyasına, onun taktika və strategiyasına xüsusi önəm verirdi: “Tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır. Bunlar çox mühüm, açıq deyək ki, mürəkkəb mövzulardır. Belə mövzuların öhdəsindən yalnız yüksək istedadlı, dərin bilikli sənətkarlar gələ bilirlər. Buna görə də tarixi mövzuda əsərlər yaratmağa girişməzdən əvvəl ədib öz qüvvə və imkanlarını götür-qoy etməli, böyük və ciddi hazırlıq işi aparmalıdır” (s.140).

Beləliklə, böyük lider, tarixi mövzuya ciddi münasibət üzərində dayanır, tarixi obyektiv dərk və əks etdirmək üçün istedadla bərabər, tədqiqatçılıq işi aparılmasının zəruriliyini qeyd edirdi. Tarixə təkəcə mövzu xatirinə, oxucunu əyləndirmək üçün müraciət etmək olmaz. Tarix xalqın milli sərvətidir. Əgər yazıçı onu olduğu kimi yüksək bədii obrazlarla əks etdirmirsə, o tarixə toxunmamalıdır.

Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyası onun ümumən ədəbiyyat və mədəniyyətin tarixi taleyimizdəki roluna verdiyi yüksək dəyərdən kök alır: “Biz xalqımızın tarixi, keçmişi ilə, əldə etdiyi nailiyyətlərlə həmişə fəxr edirik. Bu sahədə xalqımızın tarixində ən görkəmli yeri mədəniyyət, ədəbiyyat tutur. Çoxəsrlilik tariximizdə məhz mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət xalqımızı çətin yollarla bu günə gətirib çıxarıbdır və xalqımızın mədəniyyatını, zənginliyini dünyaya nümayiş et-

dirib, dünya xalqlarına çatdırıbdır. Keçmişdə də, indi də xalqımız, respublikamız ən çox öz mədəniyyət, ədəbiyyat, öz intellektual səviyyəsi ilə dünyada tanınır” (s.260).

H.Əliyevin mədəniyyət, ədəbi-tarixi proses konsepsiyasının arxasında, onun siyasi-ideoloji baxışları, dövlətçilik məsələləri dayanırdı. Onun fikrincə ədəbiyyat (ümumən mədəniyyət!) həm dünənki tarixin, həm də bugünkü tarixin bədii salnaməsi olmalıdır. Yazıcının vəzifəsi çevrəsində olduğu gerçəkliyi, yaşadığı tarixi və zamanı əks etdirmək, gələcək nəsillər üçün onun barəsində həqiqət qoyub getməkdir. Ədəbi-tarixi proses canlı tarixin bütöv bədii fəlsəfi obrazıdır.

H.Əliyev mülahizələrinin birində demişdir: “Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim hissiyyatları oyatmağa çalışmışlar, milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan gəlir”. (Bax: “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” B., “Şərq-Qərb”, 2009, s. 244). Ədəbiyyatın qüdrətinə belə inam, hər şeydən öncə H.Əliyevin bədii-mənəvi sərvətlərimizə tükənməz məhəbbətindən irəli gəlirdi. Çünki onun fikrincə Azərbaycan xalqının tarixi də, fəlsəfəsi də ən aydın və parlaq şəkildə məhz bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Şərq ədəbiyyatı o cümlədən Azərbaycan klassik irsi özündə onlarla elmi ehtiva edən bütöv bir sistemdir. H.Əliyev yazırdı: “Tarixin bir-bi-

rinə qovuşdurduğu əsrlər bir çox xalqların oğul və qızlarını qızgın məhəbbətlə tərənnüm edən Nizami dühasının ölməz əsərlərini, Füzulinin insanpərvərlik və xeyirxahlıq dolu misralarını, Nəsiminin fəlsəfi fikirlə zəngin lirikasını, Xaqaninin məhəbbət və izzət-tərənnüm edən poemalarını, Vədadi və Vəqifin xalq yaradıcılığı çeşməsindən qidalanan ölməz şerlərini bizə gətirib çatdırmışdır. Tarix tələbkar ittihamçıdır. Hökmdarlar, saray əyanları, zülmkarlar unudulub getmişlər. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir və humanist şairlərinin tərəvətdən düşməyən misraları isə bu gün də öz hikməti və insani-pərvərlik ruhu ilə dünyanı heyran qoyur. Onlar xalqın azadlığı və səadəti haqqında öz dərin fikirlərini və sönməz arzularını əsrlərdən, nadanlıq, dini fanatizm, milli əsarət və ictimai ədalətsizlik zülmətindən keçirərək nəsilərə bəxş etmişlər” (s.71).

Təkcə bu mülahizələr imkan verir belə qənaətə gələsən ki, təkcə bir oxucu, bir vətəndaş kimi yox, həm də bir dövlət xadimi, cəmiyyətsünas olaraq H.Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına bir fəlsəfi məxəz kimi yanaşırdı. Düşünürsən ki, ədəbiyyat və incəsənətin estetik zövq tərəfi, insanlara təsir yönü onun üçün sonrakı məsələ idi. Bir qədər əvvəlki mülahizələrinə bir də qayıdaq: “Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan gəlir”. Ədəbiyyatın qüdrət və əzəmətinə belə yüksək qiymət hələ heç bir lider tərəfindən verilməyib. Bu fakt göstərir ki, H.Əliyev xal-

qın tarixi taleyi ilə bağlı problemləri həll edərkən ən ağır dövlətçilik məsələlərini, xüsusilə milli istiqlal konsepsiyasını işləyərkən bədii ədəbiyyata güvənirdi.

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyası statik, donuq ədəbi-siyasi təlim deyildir. Əksinə onun fikrincə ədəbiyyat, bədii yaradıcılıq ictimai fikri, real tarixi şəraiti dinamik bir vəziyyətdə saxlamalı idi. Bu özü ayrıca bir problemdir ki, uzaq-görən siyasətçi, böyük psixoloq insanları, kütlələri idarə etmək, bu məqsədlə özünə sərfəli mühit yaratmaq üçün H.Əliyev ədəbiyyat və incəsənətin mənəvi təsir imkanlarından bacarıqla istifadə edirdi. Gənc ədəbi nəslin vaxtında formalaşması, nəsillər arasında əlaqə, ənənə və varisliyin qorunması bu sırada mühüm yer tuturdu: “Birinci növbədə ədəbiyyata təzə qüvvələr gəlməsi, gənc istedadların aşkara çıxarılması və tərbiyə edilməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Müasir dövrün problemlərinə, ən aktual sosial və bədii problemlərin həllinə gənc yazıçıların canlı marağını hər vasitə ilə müdafiə etmək, özlərinin yaradıcılıq səylərini real gerçəkliyin tələblərinə, cəmiyyətimizin ali məqsədlərinə uyğunlaşdırmaqda onlara kömək etmək lazımdır.

Cavan söz ustalarının dünyagörüşünün formalaşması Azərbaycan ədəbiyyatçılarının bütün nəsilləri arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi ilə, bütün ədəbiyyatımızın ideya-bədii axtarışları ilə sıx bağlıdır. İdeya əqidəsi estafeti olmadan nəsillərin varisliyi mümkün

deyildir" (s.148).

Ümumiyyətlə, H.Əliyev mühit nəzəriyyəçisi, mühitşünas idi. Həm siyasi-ideoloji, həm də ədəbi-elmi sahədə o, lazımı mühit yaratmadan göstəriş vermirdi. Bu ümumiyyətlə böyük tarixi şəxsiyyətlərə-liderlərə xas olan mühüm xüsusiyyətdir. Liderlər, o cümlədən ümum-milli lider, ayrı-ayrı adamları, iqtisadi və siyasi klanları və zümrələri idarə etmir, onlara müvafiq mühit yaradır, onları həmin mühitlərə daxil edir və mühitləri idarə edirdi. Hər bir dünya şöhrətli lider kimi H.Əliyevin də gücü ilk növbədə bunda idi. Məsələn, o yazıçılar mühitinə daxil olur, yazıçılar onu sevirdilər. Və o daxili-psixoloji vəziyyəti dərinədən öyrəndikdən sonra, özü də ayrı ayrılıqda həm yaşlı, həm də gənc ədiblərlə görüşürdü. Söhbətlərinin birində o səmimiyyətlə etiraf edərək deyir: "1969-cu ildən tale mənim üzərimə böyük bir vəzifə, böyük bir məsuliyyət qoymuşdur. Mən məsuliyyəti dərk edərək, o vəzifəni layiqincə yerinə yetirməyə çalışaraq, həmişə hesab etmişəm, bu gün də hesab edirəm ki, ədəbiyyata, mədəniyyətə diqqət yetirmək, qayğı göstərmək lazımdır, ədəbiyyatdan, mədəniyyətdən həyatın başqa sahələrində işin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün istifadə etmək lazımdır" (s.414). Məhz bu mülahizələr göstərir ki, H.Əliyevin ədəbiyyata, ədəbi-tarixi prosesə baxışları bir çox hallarda ədəbi-bədii, nəzəri-estetik çərçivələrdən çıxır. O, bədii ədəbiyyatı zamana görə işlədir, tarixin tələbini əsas götürür, ən

maksimum hədudlarda ədəbiyyata tarixiliyi bir prinsip olaraq tətbiq edirdi. H.Əliyev həm dövlətimizə, həm ədəbi-bədii və mədəni-əxlaqi məsələlərdə, ümumən də yərvermə meyarlarında tarixilik prinsipinə - tarixin təcrübəsinə istinad edirdi. İstiqlal dövründə bir çox liderlər kənarda nəzəri istinadgah axtararkən H.Əliyev inamla yazırdı: "Bu gün ümumiyyətlə, müstəqillikdən danışarkən ədəbiyyatımızın xalqımız üçün nə qədər zəngin sərvət olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın mədəni sərvətidir, intellektual mülkiyyətidir" (s.419).

Milli sərvət və intellektual mülkiyyət ədəbiyyatdan istedad, ideyalılıq və həyat həqiqətinə sədaqət tələb edən H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasının tərkib hissələri idi. Çünki H.Əliyev təkcə ədəbiyyatdan real gerçəkliyin obrazlı təəcəssümünü yox, həm də romantik vüsət tələb edirdi.

Əlbəttə, H.Əliyev bir filosof kimi materialist, bir ədəbi-nəzəri fikir sahibi kimi realist idi. Onun üçün bədii ədəbiyyatın dəyəri hər şeydən öncə həyat həqiqətini, real və tarixi gerçəkliyi hansı bədii obrazlarla, hansı hədud və çərçivələrdə əks etdirməsi ilə ölçülürdü. Onun "ədəbi-tarixi proses" nəzəriyyəsi də belədir. Real gerçəklik tutumu bu anlayışı da ölçmək, onun məzmununu və bədii sərhədlərini təyin etmək üçün başlıca meyardır. Burada realist dünyabaxışı ilə tarixilik bir-birini tamamlayır. O, bütün problemlərin həllində tarixiliyə isti-

nad edir və ona görə uduzmur, həmişə obyektiv mövqe tutmağa və qərar verməyə nail olurdu.

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyası çoxcəhətli təlimdir. Ona məxsus başlıca bir cəhəti də qeyd etməliyik: bu konsepsiyanın aparıcı təmayüllərindən biri də maarifçilik idi. Böyük siyasətçi bədii sözün qüdrətindən nəinki geniş mənada oxucunu maarifləndirmək üçün istifadə edir, hətta gənc yazıçıların klassik əənələrdən, bədii irsin təcrübələrindən öyrənməsini zəruri hesab edirdi. O, özü bədii ədəbiyyata böyük sevgi ilə yanaşır və bunu başqalarına da təlqin edirdi. Bədii ədəbiyyat ona xalqı milli bir toplum kimi təşkil etmək, psixologiyalara təsir etmək, öz sözünə inandırmaq və mövqeyini təsdiq etmək üçün lazım idi. Belə ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"u sevən xalq "Kitabi-Dədə Qorqud"u sevən lideri sevməyə bilməz.

H.Əliyevin nəzəri-fəlsəfi görüşlərində maarifçilik xüsusi bir problemdir və onun müstəqil bir tədqiqata ehtiyacı var. Onun bütün sahələrdə baxışları kimi ədəbi-tarixi proses konsepsiyası üçün də təməl prinsip tarixilikdir. Ulu Öndərə görə hər bir şəxsiyyəti, o cümlədən ziyalını – yazıçını və alimi tarix yetişdirir. Buna rəğmən ədəbi-tarixi proses ədəbiyyatın tarixdəki rolunu müəyyən edən, həm zamanla, həm fitri istedadla, həm də sənətkarın estetik ideali ilə bağlı olan bir prosesdir. Obrazlı desək, o "tarix söz sənətinin, ədəbiyyatın məcrasında necə hərəkət edir?" sualına cavab verir, onun

praktik şəkildə əyaniləşdirir. Burada sosial məzmun və estetik amil vəhdətdə çıxış edir.

1.2. Yeni lider və yeni ədəbi təmayül

Tarixin təcrübəsi sübut edir ki, ictimai-iqtisadi formasiyalar dəyişəndə, siyasi sistemlər biri-digərini əvəz edəndə, hətta bir cəmiyyətdə hakimiyyət dəyişmələri labüd şəkildə ortaya çıxanda ədəbi-tarixi prosesdə də təbəddülatlar baş verir. Bütün keçmiş postsovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da bir ədəbi-tarixi epoxa olaraq "60-cı illər" 1957-ci ildən başlamışdı. Əvvəlcə böyük sovet yazıçısı M.Şoloxovun "İnsanın taleyi" povesti çap olundu. O çağa qədər əsasən kolxoz, sovxoz quruculuğunu, partiyayı və komsomolu, Kommunizmi mədh edən, müharibə cəbhələrində sovet əsgərinin əfsanəvi qələbələrini pafosla şişirdən sovet ədəbiyyatı məhz bu əsər sayəsində hay-küydən, şüarçılıqdan, süni pafosdan adiliyə endi, cəbhə xətləri yox, adi insan qəlbinin qatları müharibə haqqında danışmağın vəsi-təsinə çevrildi. Azərbaycan nəsrində bu yolla getdi: M.Hüseynin "Yeraltı çaylar dənizə axır", İ.Əfəndiyevin "Söyüdlü arx", İ.Hüseynovun "Yanar ürək", M.İbrahimo-vun "Böyük dayaq", S.Əhmədovun "Görünməz dalğa", "Dünyanın arşını" və s. romanlar yarandı. Poeziyada R.Rzanın "Qızıl gül olmayaydı", "Bir gün də insan ömrüdür" və s. şeirləri meydana gəldi. M.Arazın,

F.Qocanın, Ə.Kərimin ilk kiçik həcmli şeir kitabları çap olundu. B.Vahabzadənin şair şəxsiyyəti formalaşdı. Nəsr sahəsində Anar, Elçin, Y.Səmədoğlu, M. və R.İbrahimbəyov qardaşları, İ.Məlikzadə, S.Azəri kimi imzalar özünü təsdiq etdirməyə nail oldu. Ə.Məmmədخانlı və İ.Əfəndiyevin nəsr, İ.Əfəndiyevin dramaturgiyası sayəsində yeni lirik-psixoloji üslub təşəkkül tapdı.

Ədəbiyyat və mədəniyyətdə 60-cı illərin ilk nailiyyətləri – 10 illik axtarıqların fərəhli bəhrələri ortaya çıxanda məlum oldu ki, bu ədəbiyyatın problemləri də var. Doğrudur, 1956-cı ildə XX qurultayda İ.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş ləğv edildi, 1937-ci il repressiya qurbanlarına kütləvi siyasi bəraət verildi və dəmir “intizama”, sərt ideologiyaya malik sovet cəmiyyəti bir qədər yumşaldı. Tarixə “Xruşşov mülayimləşməsi” epoxası kimi daxil olan bu dövrdə ədəbiyyatın əksər janrlarında cəsarətli addımlar atıldı. Nəsrə V.Rasputinin, Y.Trifonovun, V.Belovun, Ç.Aytmatovun, N.Dumbadzenin, Q.Matevosyanın, İ.Hüseynovun, Anarın, S.Əhmədovun, Elçinin, İ.Məlikzadənin əsərləri cəsarətli bədii-fəlsəfi ideyalarına, lirik-psixoloji təhkiyənin novatorluğuna görə ölkədə və xaricdə ciddi oxucu rəğbəti qazandı. Poeziya sahəsində A.Voznosenskinin, E.Evtuşenkonun, E.Mejelaytisin, O.Süleymanovun, R.Rzanın, B.Vahabzadənin, M.Arazın, Ə.Kərimin, F.Qocanın, Ə.Salahzadənin fəlsəfi intellektual poeziyası, psixoloji lirikası poetik axtarıqların istiqamətini müəyyənləşdirdi. Bütün

bunlarla bərabər məhz 60-cı illərin sonunda məlum oldu ki, yeni ədəbiyyatın əksər nümunələri sosializm realizminin estetik meyarlarına uyğun gəlmir. Belə olan halda rejim və onun ideologiyası yavaş-yavaş qapıları bağlamağa, boşalmış kanatları çəkib möhkəmləndirməyə başladı. İdeoloji təzyiqlər olduqca ehtiyatla, fəqət gözəgörməz bir sərtliklə aparılırdı. Belə gərgin bir dövrdə Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbər təyin olundu. DTK-in rəhbəri olmuş yeni lider Azərbaycanda baş verən bütün prosesləri, o cümlədən ədəbi-tarixi prosesdəki olayları hamıdan yaxşı bilirdi. O, SSRİ-də DTK sədri təyin olunan yeganə milli kadr idi.

Heydər Əliyev 60-cı illəri bir ədəbi-tarixi epoxa kimi belə səciyyələndirir: “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyan edən proseslər mühüm və diqqətəlayiq proseslərdir. Onlar özləri ilə yenilik gətirir, bütün sovet ədəbiyyatı üçün ümumi olan inkişaf qanunlarını bu və ya digər yollarla təsdiq edirlər. Bədii söz sənətkarlarının gerçəkliyi daha dolğun əhatə etməyə, həyatı daha dolğun şəkildə təsvir etməyə adamlar və zaman haqqında həqiqəti bərbəzsiz deməyə səy göstərdiklərini xüsusi nəzərə çəpdirmək istəyirəm. Azərbaycan xalqının ən əsas, ümdə arzu və istəkləri, ən nəcib əməlləri bədii əsərlərdə getdikcə daha tez-tez, daha dərinlən təsvir olunur. Yazıçılar irəliyə doğru hərəkətimizin obyektiv tələblərini, perspektivli meyllərini əks etdirməklə Azərbaycan mədəniyyətinin daha da inkişafına kömək gös-

təriflər” (Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. B., Ozan, 1999, s.133-134).

Burada iki cəhət diqqətlə ön plana çəkilir: birincisi, ədəbiyyatın yeniliyi, ikincisi, “adamlar və zaman haqqında həqiqəti bərbəzsiz demək”. Əslində ikinci fikir elə başlıca yenilik idi. “Altımışıncılar”ın ədəbi-tarixi prosesə gətirdiyi yenilik. “İnsan və zaman” probleminin dərkində və həllində yeni bədii fəlsəfi konsepsiya irəli sürməsi idi.

Hər üç növdə - şeirdə, nəsrə və dramaturgiyada ədəbiyyat bədii pafosdan, boş şüarçılıqdan, patetikadan adiliyə, sadəliyə endi. Poeziya partiyaya, komsomola, süni əmək qəhrəmanına təriflər söyləməkdən imtina etdi, insan qəlbinin ən adi duyğularını tərənnümə üz tutdu, nəsr geniş, panoram təsvirlərdən insanın mənəvi aləmindəki təbəddülatlara sarı yönəldi, dramaturgiyada pafosu adi danışiq tərzə əvəz etməyə başladı.

Böyük yazıçı M.Şoloxovun “İnsanın taleyi” (1956) əsəri altımışıncıların axtarışlarına yol açdı, ədəbiyyat müharibə cəbhələrinin, tank tırıllarının, top atəşlərinin təfəsilatlı panoram təsvirlərindən imtina edərək, bədii təhkiyənin lüləsini insanın-konkret rus əsgərinin və onun zibilxanadan tapdığı uşağın taleyinə tərəf çevirdi. Bu proses bütün sovet xalqları ədəbiyyatları üçün səciyyəvi idi.

Azərbaycan yazıçılarının 1981-ci ildə keçirilən VII qurultayındakı nitqində Heydər Əliyev altımışıncıların

ən yaxşı əsərlərinin çap olunduğu onilliyi, 70-ci illərini dəyərləndirərək ciddi nəzəri-metodoloji mülahizələr irəli sürür, iradlar bildirirdi: “Hər bir sənətkar öz xalqının övladıdır və onun tarixi qarşısında məsuliyyət daşıyır. Əvvəlki nəsillərin istedadı və əməyi ilə yaradılmış bütün sərvətləri mənimsəmədən, əvvəlki təcrübəyə arxalanmadan müvəffəqiyyətlə irəli getmək olmaz. Tarix ən qüdrətli və təsirli tərbiyə vasitələrindən şüurları və həyat mövqelərinin formalaşdırma vasitələrindən biridir. Mədəniyyətin milli sərvətlərinin, demək olar əsas mühafizəçisi olan yazıçının yüksək vətəndaşlıq vəzifəsi xalqın tarixini onun müasir mədəniyyətinə xidmət göstərməyə cəlb etməkdir.

Açıq demək lazımdır: Azərbaycan tarixinin bir çox parlaq səhifələri bədii ədəbiyyatda layiqincə əks etdirilməmişdir”. H.Əliyev ədəbi fikrini, diqqətini mənsub olduğu xalqın tarixinə yönəldir. Onun fikrincə, hər bir sənətkar öz xalqı və onun tarixi qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bununla da yeni lider altımışıncıları xırda, öteri mövzulara uymamağa, xalq həyatını əks etdirməyə, istiqamətləndirməyə lazım bilirdi. Doğrudur, məsələn, hələ 50-ci illərin sonlarında M.Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanında kollektiv və rəhbər problemi qoyulur, vəziyyət partiyanın adından danışan rəhbərin yox, kollektivin xeyrinə həll olunurdu. Yaxud, M.İbrahimoğlu “Böyük dayaq” romanında xalqa arxalanmayan, mənəm-mənəm deyən rəhbərin məğlubiyyətinin səbəb-

ləri və labüdlüyü göstərilirdi. Altmışıncılardan İ.Hüseynov “Yanar ürək”, S.Əhmədov “Dünyanın arşını”, “Görünməz dalğa” əsərlərini yazdı. Bunlar romandan çox povest hüdudunda idilər. Anar, Elçin, İ.Məlikzadə, İbrahimbəyovlar əsasən, miniatur povest və lirik-psixoloji hekayə yazdılar. Anar ilk romanını “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”ni 1979-da, Elçin “Mahmud və Məryəm”, “Ağ dəvə”, “Ölüm hökmü” romanlarını 80-ci illərdə qələmə aldı.

Əvvəlcə daha çox fərdə, adi müasirimizin daxili aləminə diqqət yetirən – Baladadaşdan, Əbildən, Nemətdən yazan nəsr, 80-ci illərdə tarixə üz tutdu. Ədəbi-tarixi proses uzaqgörən liderin, siyasət filosofunun göstərdiyi yolla getdi, sübut etdi ki, həqiqətən “Tarix ən qüdrətli və təsirli tərbiyə vasitələrindən, şüurları və həyat mövqelərini formalaşdırmaq vasitələrindən biridir”.

Tarixi mövzu həm də reallığın imkan vermədiyi həqiqətləri keçmişin müstəvisinə çıxarmağa və xalqa təqdim etməyə imkan verir. H.Əliyevin sərt və obyektiv tənqidi tez bir zamanda ədəbi-bədii tənəkkürü doğru istiqamətdə düşünməyə vadar etdi: “Azərbaycan tarixinin bir çox parlaq səhifələri bədii ədəbiyyatda layiqincə əks etdirilməmişdir”. Bu təkcə tarixi mövzunun zəruriliyini yada salmaq deyildi, həm də tarixilik prinsipi vasitəsi ilə bədii fikrin tarixi mövqelərini möhkəmlətmək təşəbbüsü – metodoloji göstəriş idi.

Alman nəzəriyyəçisi İ.Bexerin dəyərli bir sözü var:

“Yeni ədəbiyyat yeni bədii formalarla yox, yeni insanla doğulur”. Bu, müasirlik duyğusu H.Əliyevin altmışıncıların yeni bir təmayül kimi əsaslandığı mülahizələri üçün də səciyyəvidir.

Hələ 1972-ci ildə, Respublika rəhbərliyinə gəldiyi ilk illərdə Azərbaycan yazıçılarının V qurultayındakı nitqində ölkənin yeni lideri deyirdi: “Yazıçılar öz əsərlərində eybəcər halları – həyatda təəssüf ki, hələ rast gəldiyimiz mənfilikləri laqeydcəsinə, uzun-uzadı, bir növ əylənə-əylənə təsvir etməməli, bunları məhvedici tənqid atəşinə tutmalıdırlar. Sizin əsərləriniz adamları keçmişin qalıqlarına, bunlara laqeyd münasibətə qarşı barışmaz mübarizəyə səsləməli və qaldırmalıdır, həyatımızda işıqlı, fərəhli qüvvələri və hadisələri təsdiq etməli, ucaltmalıdır” (Əliyev H. Ədəbiyyatımızın yüksək borcu və amalı., s.22).

Hələ ilk məruzə və çıxışlarından H.Əliyevin ədəbiyyata (ümumən mədəniyyətə!) münasibətində sonralar inkişaf etmiş bir neçə global fikri istiqamət diqqəti cəlb edirdi: 1. Ədəbiyyatın pafosuna, təsdiqediciliyinə gücünə inan; 2. Bədii əsərin estetik gözəlliyini insan şəxsiyyəti üçün zəruriliyi ideyası; 3. Ədəbiyyatın bədii-fəlsəfi imkanlarını dövlətçilik baxımından səfərbər etmək; 4. Milli ədəbiyyatın, ümumən söz sənətinin milli ideologiya üçün ideyalar mənbəyi, fəlsəfi məxəz kimi əhəmiyyəti; 5. Bədii ədəbiyyatın xalqlar və dövlətlər arasında əlaqələr yaradılmasında ədəbi-tarixi rolu; 6. Ədəbiyyatın

eyni mənşəli xalqların (türk xalqlarının!) ictimai-tarixi birliyinin yaradılmasında, dil ümumiliyinin bərpasında tarixi əhəmiyyəti.

Bütün bunları millətləri, milli adətləri və milli dilləri yer üzündən silməyi strateji məqsəd seçmiş totalitar kommunist-bolşevik ideologiyasının hakim olduğu sovet dönməində gündəmə gətirmək olduqca çətin məsələ idi. Bunun üçün H.Əliyev qüdrəti, şəxsiyyəti və böyük istedadı güvənən iradəsi lazım idi.

H.Əliyev tarixin gedişatını və ədəbi-tarixi prosesin perspektivlərini hələ 70-ci illərdə düzgün təyin edərək “altmışıncılar”ın axtarışlarını cəsarətlə dəstəklədi.

İllər keçəcək, 1998-ci ilin martında 60 illiyi münasibəti ilə Anara məktubunda yazacaq: “Siz 60-cı illərdə ədəbiyyatımıza yeni ab-hava gətirmiş yazıçılar nəslinin görkəmli nümayəndələrindən birisiniz. Müasirlərimizin zəngin mənəvi aləmini, qayğı və problemlərini yüksək bədii səviyyədə əks etdirən əsərləriniz daim ədəbiyyat həvəskarlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bəşəriyyətlə milliliyin üzvi vəhdətini təşkil edən çoxcəhətli yaradıcılığımız cəmiyyətimizdə milli şüurun aşılmasına və xalqımızın bir çox ölkələrdə tanınmasına xidmət etmişdir.

Təşəbbüsünüzlə yaranan “Qobustan” toplusu Azərbaycanlıq ideyalarının carçısına çevrilərək bütöv bir nəslin milli, mənəvi-əxlaqi qayə və duyğularının formalaşmasında böyük rol oynamışdır” (Əliyev H. “Ədə-

biyyatımızın yüksək borcu və amalı”, s. 454).

Bu obyektiv-tarixi mülahizələrdə təkcə Anara yox, bütünlüklə altmışıncıların yaradıcılığına xas xüsusiyyətlər – müasirlərimizin zəngin mənəvi aləminin təcəssümü, bəşəriyyətlə milliliyin bədii-fəlsəfi vəhdəti, cəmiyyətdə milli şüurun aşılması öz əksini tapıb. Həqiqətən də XX əsrin 60-80-ci illərində “Qobustan” bütövlükdə rejimə qarşı mübarizə aparır, Anarın “Yaxşı padşahın nağılı”, S.Əhmədovun “Dünyanın arşını”, “Görünməz dalğa” romanları “Yamacda nişanə” povesti, M.Süleymanlının “Dəyirman” povestləri rejim tərəfindən birmənalı qarşılanmır, antisovet əsərlər kimi tənqid, hətta ittiham olmuşdur. Bu illərdə B.Vahabzadənin “Gülüstan” poeması qadağan olunmuş, M.Arazın, X.Rzanın milli ruhlu şeirləri mövcud ideologiya tərəfindən süngü ilə qarşılaşırdı.

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses haqqında özünəməxsus konsepsiyası var. Biz bir az öncə həmin konsepsiyanın başlıca problem və təmayüllərini qeyd etdik. Məsələ burasındadır ki, bir çox tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan fərqli olaraq, H.Əliyev XX əsrin 60-cı illərində yaranan ədəbiyyata ümumi tərzdə yanaşmır, bu illərdə XX əsrin klassikləri – S.Rüstəm, M.İbrahimov, M.Rahim, Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, Ə.Cəmil, O.Sarıvəlli kimi şəxsiyyətlər də yazıb yaradırdı. H.Əliyevin konsepsiyasına görə söhbət ideya-bədii baxımdan, fəlsəfi-poetik cəhətdən yeni keyfiyyət dalğası kimi ədəbiyyatın

ab-havasını dəyişmiş, öz estetik konsepsiyasını formalaşdırmış “altımışındılar” adlı təmayüldən gedir. Ədəbi tənqid buraya nəsr sahəsində - İ.Hüseynovu, S.Əhmədovu, Anarı, Elçini, İbrahimbəyovları, İ.Məlikzadəni, S.Azərini, poeziya sahəsində Ə.Kərimi, B.Vahabzadəni, M.Arazı, F.Qocanı, X.Rzanı, R.Rövşəni, Ə.Salahzadəni, İ.İsmayılzadəni, M.Yaqubu, F.Sadığı və s. daxil edir.

H.Əliyevin ədəbi tarixi prosesə, həm də yeni ədəbi-bədii təmayülə baxışı ictimai məzmun daşıyır, cəmiyyətin mənəvi tələbatından irəli gəlirdi: “Cəmiyyətin mənəvi tələbatının artması, ədəbiyyatın milyon-milyon adama ideya-mənəvi və estetik təsir imkanlarının genişlənməsi dövrümüzün mühüm əlamətidir. Beləliklə, bədii sözün siyasi, ictimai siqləti artır. Bu isə yeni cəmiyyət quruculuğunun, insanlar arasında yeni münasibətlərin ön xəttində durmalı olan yazıçıların və şairlərin üzərinə çox böyük vəzifə qoyur. Öz dövrünü tam dolğunluğu ilə göstərməyin, ictimai inkişaf dialektikasını bədii formada canlandırmağın onun ən mühüm meyllərini və qanunauyğunluqlarını açmağın necə məsul vəzifə olduğunu hər bir sənətkarın dərk etməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu yaradıcılıq işində nə həyatı bərbəzəkli surətdə göstərməyə, nə də onun mənfi cəhətlərini şişirtməyə, ifrat dərəcədə qabarıq şəkildə, aludəçiliklə təsvir etməyə yol verilməməlidir” (Əliyev H. “Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı”. s.135). Göründüyü kimi bu əsaslı fikirdə ədəbi-tarixi prosesi səciyyələndirən bir neçə prob-

lem qoyulur. 1. Cəmiyyətin mənəvi tələbatının artması ilə ədəbiyyatın imkanlarının uyğunluğu; 2. Bədii sözün siyasi-ictimai siqlətinin artması ilə yazıçı və şairlərin yaradıcılıq məsuliyyətinin artması; 3. Varlığın dialektik şəkildə, yüksək bədii obrazlarla obyektiv təcəssümü.

H.Əliyevə məxsus belə bir mühüm cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, o hər hansı sahədə tək-cə mövcud problemləri göstərməklə kifayətlənmir, onların səbəblərinin və həlli yollarını da nəzərdən keçirir. Ədəbiyyatdan danışarkən o deyirdi: “Yazıçı sözü xalqın əməllərinə uyğun gəlməlidir. Gerçəkliyin bədii inikasının başlıca obyektı müasirlikdir” (s.135). Bu iki sadə cümlədə ədəbiyyatın tarixinə və taleyinə xas iki ciddi problem düsturlaşır: “Yazıçı sözü xalqın əməllərinə uyğun gəlməlidir” – bu ədəbiyyatın xəlqiliyi haqqında düstur deyilmi?! Müasirlik-ümumiyyətlə, həm bir siyasi lider, dövlət başçısı, həm də mütəfəkkir-filosof H.Əliyevin təfəkkür tərzini, dünyaya və zamana baxışını səciyyələndirən başlıca keyfiyyətdir. H.Əliyevin baxışlarında o bir estetik kateqoriya çərçivəsindən çıxıb, ümumi idrak üsuluna çevrilir. Bu artıq ayrıca bir yazının mövzusu-dur. Hələlik ancaq onu deyək ki, ümummilli lider, bütün ictimai-tarixi və mənəvi proseslərə müasirlik meyarı ilə yanaşırdı. Məhz bu yüksək meyar hədudunda da o, XX əsr ədəbi-tarixi prosesinin 70-ci illər mərhələsini tənqid edirdi: “Mövzu aktuallığı arxasında gizlənən çiy, səthi nəsr, poeziya və dramaturgiya əsərlərinin meydana

çıxması ilə barışmaq olmaz. Bədii cəhətdən dayaz, sönük yazılar oxucuların haqlı narazılığına səbəb olur. Bəzən zəif, bədii cəhətdən cılız, ideya cəhətdən qüsurlu, qəhrəmanların xırım-xırda işlərlə məşğul olduğu kitabların, tamaşaların, kinofilmlərin nəşr edilməsi, səhnəyə, ekrana, efirə yol tapması yaradıcılıq təşkilatlarının və tənqidçilərin məhz lazımı tələbkarlığının, professional tələbkarlığının olmamasından irəli gəlir” (Əliyev H. “Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı”. s.135).

Qeyd edək ki, H.Əliyevin ədəbi tənqid və nəzəri-estetik fikir tariximizlə bağlı görüşləri ayrıca bir araşdırmanın mövzusudur. Təkcə onu qeyd edək ki, o ədəbi tənqidin nəzəri-ideoloji problemlərinə, xüsusilə estetik meyar probleminə və ədəbiyyatşünaslıqda tarixiliyə xüsusi diqqət yetirirdi.

Heydər Əliyevin “Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı” kitabına “Heydər Əliyev irsi milli sərvətimizdir” adlı məzmunlu müqəddimə yazmış millət vəkili F.Heydərovun sözləri ilə bu yazını tamamlayırıq: “Çağdaş dünyanın tarixində öz xalqı, onun həyatı, mədəniyyəti, mənəviyyəti ilə bu dərəcədə sıx bağlanan, öz şəxsiyyəti ilə xalqının simvoluna çevrilən liderlərə az-az təsadüf olunur”.

1.3. Heydər Əliyev sənətkar şəxsiyyəti və yaradıcılıq prosesi haqqında

Böyük siyasi lider H.Əliyevin məqalə və çıxışlarında ədəbiyyatın, ümumən bədii yaradıcılığın nəzəri problemləri də yer alır. O, sənət əsərlərinə sənətkarın şəxsiyyəti ilə vəhdətdə nəzər salır, öz şəxsiyyətinə, estetik idealına sədaqəti yazıçı üçün, sənət adamı üçün olduqca vacib hesab edirdi. O, həm tarixdə, həm də ədəbiyyat tarixində şəxsiyyətin roluna böyük önəm verirdi. H.Əliyev yazıçıların yaşlı nəsli ilə görüşündə bu problemə ön palana çəkərək demişdir: “Mən düşünürəm ki, Azərbaycan xalqının müsbət xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, mədəniyyətə, ədəbiyyata daim diqqət, qayğı göstərüb və hörmət edibdir. Bilmirəm, bəlkə səhv edirəm, ancaq yazıçıya, şairə, mədəniyyət xadiminə bizim Azərbaycandakı kimi hörmət və ehtiram bəlkə də az yerlərdə tapılar. Bunun da kökləri var. Çünki bizim ədəbiyyatımız da, mədəniyyətimiz də zəngindir, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi və tariximizi zənginləşdirən dahi şəxsiyyətimiz də olubdur. Ona görə də xalq bu şəxsiyyətlərlə həmişə fəxr edərək, onların yaratdıqları əsərləri həmişə sevə-sevə oxuyaraq mədəniyyətə, ədəbiyyata hörməti nəinki saxlayıb, hətta artırıbdir” (Heydər Əliyev Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, “Ozan”, 1999, s.378). Yazıçıya, şairə, sənətkara – ümumən ziyalıya ehtiram Azərbaycan xalqının nəcib sifətlə-

rindən biridir. Yazı deyəndə, kitab deyəndə öncə müqəddəs Qurani nəzərdə tutan xalq, millət başqa cür də ola bilməzdi. “Əlyazmaları yanmır!” fəlsəfəsi, “Yazıya pozu yoxdur!” inamı ən qədim zamanlardan üzü bəri Azərbaycanda güclü olub. Çünki əcdadlarımız bizə Qobustan qayaüstü yazılarını, dünyada məşhur Orxan – Yenisey abidələrini – yazılı daş kitabələri, “Kitabi-Dədə Qorqudu”, “Manas”ı miras qoyub gedib. Bizim yad-daşımız daşlaşıb, özümüz haqqında həqiqətləri daşlara həkk etmişik. Ədəbiyyatında Xətib Təbrizi, Ə.Xaqani, Şeyx Nizami, Nəsimi, Mövlanə, Füzuli, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Sabir, Cavid, C.Cabbarlı kimi dahilər olan xalq yazıçıya hörmət etməyə bilərmə? Və Ulu öndər Heydər Əliyev də bütün bunları nəzərə alaraq deyirdi: “Şərqdə həmişə şeir böyük hörmətə layiq olubdur və hər bir şair öz dövrünün əşiqi olubdur, öz dövrünü yazıbdir. Biz buna görə də keçmiş əsrlərin heç bir şairinə hər hansı bir mənfi münasibət göstərə bilmərik və kimisə qınaya bilmərik” (s.363). Fikrimizcə bu, sənətkar şəxsiyyətinə, şairin ədəbi-tarixi mövqeyinə ən düzgün-tarixi yanaşmadır. Belə yanaşma bizə XX əsrin, xüsusən Sovet dönməsinin sənətkarlarına münasibət üçün tutarlı metodoloji imkanlar açır.

Sənətkarın şəxsiyyətini Heydər Əliyev onun əməli ilə ölçür və yalnız bundan sonra ona ədəbi-tarixi dəyər verir: “Yazıçı sözü xalqın əməllərinə uyğun gəlməlidir... Yazıçı öz qələmini xalqın xidmətinə vermişsə, belə bir

şəraitdə onun ən mühüm vəzifəsi məhz ictimai inkişafın müqəddəratını müəyyən edən prosesləri və hadisələri ilk növbədə ifadə etməkdir” (s.135-136).

Şübhəsiz ki, yazıçının onun yaradıcılığını qidalandıran şəxsiyyəti bütöv olmalıdır. Sənətkar yalnız öz şəxsiyyəti sayəsində xalqın sevimlisinə çevrilə bilər.

Heydər Əliyev yazıçının, sənətkarın istedadına böyük dəyər verir, eyni zamanda yazıçı əməyini də yüksək qiymətləndirirdi. “Biz yazıçılardan ən mürəkkəb problemlərin dərinəndən araşdırılmasını gözləyirik” (s. 138) deyən böyük nəzəriyyəçi özü onu da qeyd edirdi ki, “Əsl görkəmli əsərlərin yaradılması sənətkardan böyük istedadla yanaşı, həm də ardıcıl, gərgin çalışmağı, geniş həyat materialını toplayıb dərinəndən dərk etməyi tələb edir... biz yazıçılarımıza tapdanmamış çətin yolda ilhamlı əmək arzulayırıq, elə bir yaradıcı əmək arzulayırıq, elə yaradıcı axtarış və özünüifadə yolunda ki, əsl müvəffəqiyyəti yalnız orada qazanmaq mümkündür” (s. 137-138). Yazıçı əməyi ən çətin, ən ağır, ən məsuliyyətli əməkdir. Sənətkar yoxdan bir var yaradır. H.Əliyevin fikrincə Nizami, Nəsimi, Füzuli, Axundzadə, Ü.Hacıbəyli, Mirzə Cəlil, Sabir, H.Cavid, Cabbarlı belə yazıçılardan idi. Bunlar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mərhələ yaratmış sənətkarlar idi. Onlar hərəsi öz dövründə yeni ədəbiyyatın poetikasını yaratmışdılar. Məsələn, H.Əliyev C.Cabbarlı haqqında deyirdi: “Cabbarlının simasında Azərbaycan mədəniyyəti elə bir yeni tipli

sənətkar tapdı ki, onun üçün ədəbiyyat və sənət yalnız, real həyatı əks etdirmək vasitəsi deyildi, həm də həyatın mürəkkəb inkişafına fəal müdaxilə etmək vasitəsi idi” (s. 167). Və heç şübhəsiz ki, C.Cabbarlı o zaman deyil-di ki, sosialist realizminin banisi deyil, Azərbaycanın XX əsrdə yetişmiş milli yazıçılarından biri idi.

Böyük rus tənqidçisi Belinski yazıb: “Şairin yaradıcılıq fəaliyyətinin mənbəyi onun şəxsiyyətində ifadə olunan poetik ruhundadır, buna görə də onun əsərlərinin ruhunun və xarakterinin izahını birinci növbədə şairin şəxsiyyətində axtarmaq lazımdır” (Belinski V. Seçilmiş məqalələri. B., “Gənclik” 1979, s.224).

Məsələn, Heydər Əliyev XX əsrdə milli azadlıq ideasının ifadəsi baxımından üç şəxsiyyəti – Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı və S.Vurğunu yüksək qiymətləndirirdi. O, xüsusilə S.Vurğundan bəhs edərkən ilhamını və şəxsiyyətini ön plana çəkirdi: “Səməd Vurğunun yaradıcılığı dəryadır... Səməd Vurğun böyük şairdir. Şərq aləmində şair həmişə ən yüksək hörmətə layiq olubdur. Səməd Vurğun isə öz dövrünün şairlərinin şairi olubdur.

Səməd Vurğun Azərbaycan şerinə çox böyük yeniliklər gətiribdir” (s.360). Azərbaycanda şairə, sənətkarə hörmət onun şəxsiyyətinə görə verilib. Heydər Əliyev özü böyük şəxsiyyət olduğu üçün digər insanlarda da məhz şəxsiyyət axtarır və onu yüksək qiymətləndirirdi. Bu isə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda olduqca vacibdir: şairin şəxsiyyəti ilə təsdiq olunmayan yaradıcılıq

əvvəla kütləyə təsir edə bilməz, ikincisi də tarixdə qala bilməz. Şəxsiyyətin tarixdə rolu olduqca böyükdür. Əslində tarixi kütlə yox, şəxsiyyətlər yaradır. Bu həqiqət ədəbiyyat, mədəniyyət tarixində də özünü doğruldur. Nizami və Füzuli, Nəsimi və Nəvai, Ü.Hacıbəyli və S.Vurğun hər şeydən öncə böyük şəxsiyyətlər idi. Bulaq uca dağın zirvəsindən süzülüb gəldiyi kimi bədii söz də şairin şəxsiyyətindən gəlir. Bu barədə dənşarkən Heydər Əliyev böyük şair və böyük şəxsiyyət S.Vurğunun məşhur misralarını xatırlayırdı: “Bizdə şeir də var, sənət də vardır Şairə sənətə hörmət də vardır!” Heydər Əliyev bu şəri anaraq demişdir: “Bizim Azərbaycanda ədəbiyyata, şairə, yazıçıya böyük hörmət var. Böyük şairimiz Səməd Vurğun bu barədə bir şeir də yazıbdir. Bəli bu dəyərli sözləri Səməd Vurğun əsaslı deyibdir. Həqiqətən belədir. O bunu birinci növbədə öz yaradıcılığına olan münasibətdə görübdür. O eyni zamanda bunu tarix boyu yazıb yaratmış və bizə böyük irslər qoymuş şairlərimizə, yazıçılarımıza xalqımızda olan hörmət və ehtiramda görübdür” (s. 413).

Şəxsiyyət və yaradıcılığın vəhdəti sənətkarın estetik idealında təzahür tapır. Qüdrətli şəxsiyyət özü-özlüyündə böyük bir sərvətdir, Allahın xalqa bəxş etdiyi əvəzsiz güc və qüdrətdir. Heydər Əliyev də belə bir şəxsiyyət idi. Tanrı onu xalqı toplamaq, milləti formalaşdırmaq, dövləti və mədəniyyəti qorumaq üçün göndərmişdi. Tükənməz siyasi ifadə, böyük dövlətçilik duy-

ğusu, yenilməz hakimiyyət əzmi, qeyri-adi diplomatik çeviklik, fenomenal yaddaş, intellektual zəka, sərt məntiq, dönməz idrak, parlaq nitq mədəniyyəti bir şəxsiyyət kimi ona məxsus ali cəhətlər idi. Və o özü də şəxsiyyətdə, o cümlədən yaradıcı şəxsiyyətdə bu cəhətlərə üstünlük verirdi. O, bədii sözün təsir qüvvəsini ifadə etdiyi həqiqətdə, bədii hüsnündə və bir də onu deyənin şəxsiyyətində görürdü. Çıxışlarının birində o, deyib: “XX əsr sona çatır. Bu əsrdə xalqımız bir çox mərhələlərdən, sınaqlardan, imtahanlardan keçib və nəhayət, öz milli azadlığına, dövlət müstəqilliyinə nail olubdur. Bütün bu mərhələlərdə Azərbaycan xalqını yaşadan, irəliyə aparan, xalqımıza güc, ruh verən Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətləri, böyük alimləri və dahi insanları olmuşlar”.

Sənət və hakimiyyətin bir-birini tamamladığı Atabəylər epoxasının dahisi Şeyx Nizami deyib:

*Rütbələr içində seçilir biri
Hamudan ucadır alimin yeri.
Elmlə, sənətlə başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.*

Həqiqətən də məhz mənəvi memar, milli öndər, möhtəşəm sərdabəni ən ali hökmlə, fərmanla layihədə yaratdıqdan sonra bu sərdabəni daşda yonmaq, qranit parçasında həkk etmək, artıq imkan daxilində olan işə keç-

məyin yolunu göstərir.

Tarix boyu Şərqdə mədəniyyət də elə o zaman çiçəklənib ki, dövlət və ədəbiyyat, sənət öndərləri arasında münasibət səmimi məcrada cərəyan edib. Kamillik, bütövlük və ahəngdarlıq belə vəhdətdən yaranıb” (Qarayev Y. Müstəqillik dövrünün milli öndəri “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” B., Elm, 1998, s. 137).

Sənətkar şəxsiyyətinin subyektiv mənəvi-psixoloji imkanları ilə sıx bağlı olan bədii yaradıcılıq prosesi çox mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses keçmiş sovet ədəbi-nəzəri fikrində, o cümlədən də Azərbaycanda müstəqil bir elm kimi XX əsrin ortalarından formalaşmağa başlayıb 1963-1970-ci illərdə Leninqradda keçirilən 4 simpoziumda bu elmin nəzəri əsasları formalaşdırılıb. Elə həmin dövrdə B.C.Meylaxın “Yazıcının istedadı və yaradıcılıq prosesi” (1969), A.Q.Kovalyovun “Ədəbi yaradıcılığın psixologiyası” (1969), A.Q.Seytlinin “Yazıçı əməyi” (1969), L.S.Viqotskinin “İncəsənətin psixologiyası” (1969), M.Arnaudovun “Ədəbi yaradıcılığın psixologiyası” (1970) və s. kimi bu mürəkkəb problemin hərtərəfli şərhini verən, bu elmin metodoloji problemlərini ümumiləşdirən fundamental monoqrafiyalar yazıldı. Və bizim ədəbiyyatşünaslara da məlum oldu ki, “Əslində sənətkarın gərgin, iztirablı yaradıcılıq əməyi olmadan ən əlamətdar hadisə belə həqiqi poetik səviyyəyə qalxa bilməz...

Müəyyən yaradıcılıq metoduna istinad edən yazıçı

həyat hadisəsini ümumiləşdirmək üçün onu öz fərdi yaradıcılıq təxəyyülündən keçirməlidir. Hər bir sənətkarın özünəməxsus üslubunu, dəst-xəttini meydana çıxaran bu proses məhz yaradıcılıq psixologiyasının əsasını təşkil edir” (Cəfərov Ə. Bədii yaradıcılığın psixologiyası. Azərb. SSR. EA “Xəbərlər”.i. B., Elm, 1977, №4. s. 33). Beləliklə, real gerçəkliyi öz şəxsiyyətindən, mənəvi-psixoloji aləmindən keçirərək dərk və təsvir etməsi yaradıcılıq prosesinin başlıca şərtidir. Böyük nəzəriyyəçi H.Əliyev yazıçı, sənətkar əməyinə məhz bu baxımdan yüksək qiymət verirdi. O, bədii yaradıcılığı, incəsənəti teatr və kinonu nəinki sevir, həmçinin onların yaradıcılıq problemləri ilə ən yaxşı mütəxəssis səviyyəsində dərinlən maraqlanırdı. O, yaradıcılıq prosesinin necə ağır olduğunu duyur və iztirablarla dolu sənətkar əməyini yüksək qiymətləndirirdi: “Teatr və incəsənət sahəsində çalışanlar çox fədakar insanlardır. Səhnədə onlara baxdıqca çox vaxt hər biri qayğısız, xoşbəxt insan kimi görünür, həmişə şəndirlər. Ancaq onların həyatının səhnə arxasında necə olmasını çoxları bilmir, heç təsəvvürlərinə də gətirmir. Mən bunları bilirəm. Ona görə də incəsənət adamlarını cəmiyyətimizdə çox yüksək də tuturam”. Bu sətirləri oxuyur və düşünürsən: Heydər Əliyev yaradıcı şəxsiyyətləri, milli incəsənəti, xüsusən teatr sənətini necə böyük bir üreklə, hansı dəruni məhəbbətlə sevir, onunla üzvü surətdə, can bir qəlbə yaşayırmış. “Mən bunları bilirəm” sadə cümləsi

düşünməyə imkan verir ki, bu böyük insan hər bir aktyoru qəlbən duyur, onun səhnədə yaşadıklarını onunla bərabər yaşayır, sənətdən təkcə estetik zövq almır, həm də sənətkarın yaradıcılıq iztirabları ilə yaşayır. Bunu Heydər Əliyev humanizmi adlandırmaq doğru olar. Ulu öndər təkcə bizim milli ədəbiyyat və mədəniyyətimiz deyil, ümumən dünya ədəbiyyatına da qiymət verərək şəxsiyyət meyarını əsas götürürdü. Məsələn, 2001-ci ildə dahi rus şairi A.S.Puşkinin Bakıda abidəsinin açılışı zamanı çıxışında o demişdir: “Puşkin bu gün də bizə lazımdır. Ona görə lazımdır ki, Puşkin Rusiyanın böyük şəxsiyyətləri içərisində, tarixi şəxsiyyətləri içərisində elə bir şəxsiyyətdir ki, o, hansı ictimai-siyasi sistemə mənsub olmasından asılı olmayaraq böyük yaradıcılığı ilə bütün xalqlara öz təsirini göstərir” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 18 oktyabr 2001). Heydər Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyasında ədəbi-bədii irs və varislik problemi önəmli yer tutur. O, ədəbi-bədii irsi yaradanlarla yaşadanlar arasındakı münasibətdə şəxsiyyət amilinə xüsusi üstünlük verir. Təbii ki, bədii irsi, klassik ədəbiyyatı böyük şəxsiyyətlər yaradır və heç şübhəsiz ki, həmin irsi sonrakı nəsillər – varislər, yeni epoxaların böyük şəxsiyyətləri yaşadır. Bu yaşam yenini yaratmaqdır, həqiqi novatorluq ənənəyə münasibətin konkretliyində və onu yeni zamanədə təqdim etmək istedadındadır. H.Əliyev irsinin tədqiqatçısı yazır: “Milli mədəniyyətin və milli mənlik şüurunun inkişaf qanunauyğunluqlarından biri mənəvi irsin

varisliyidir. Məlum olduğu kimi mədəniyyət insanların maddi və mənəvi fəaliyyətinin nəticələrində təcəssümünü tapmış sosial təcrübədir. Bu isə, birincisi, o deməkdir ki, burada bu və ya digər xalq, millət təmsil olunur, deməli onların dünya anlamı və ətraf mühiti dərk etməsi, xalqın ideya-psixoloji baxışları ehtiva edilir. İkincisi mənəvi irs təkcə insanların təcrübəsi, bilikləri və fəaliyyəti deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, onun dərk olunmuş mənafeələrini və məqsədlərini əhatə edir. Xalqı vəhdətdə birləşdirən bu subyektiv amillər onun milli inkişafının mühüm müqəddəs şərtləridir. Bu mənada vətən amalından söhbət gedərkən milli mədəniyyət və milli mənlilik şüuru milli təfəkkürün mental xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu ideya Heydər Əliyevin fəlsəfəsində mühüm və gərəkli metodoloji təhlil mexanizmi kimi çıxış edir" (Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. B., 2003, s.110).

II FƏSİL

Heydər Əliyevin klassik irs təlimi

2.1. Heydər Əliyevin irsində tarixilik və müasirlik

Tarixiliyin kəşfi bəşər təfəkkürünün böyük nailiyyəti idi. Ədəbi-tarixi prosesin strukturunu tarixilik olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu prosesdə tarixilik müxtəlif tərzdə çıxış edir: "Tarixin, tarixi proseslərin, tarixi faktların və tarixi şəxsiyyətlərin ədəbiyyatda əksi tarixilik problemini, ədəbiyyata, bədii yaradıcılığa, ayrı-ayrı klassiklərin irsinə tarixin təcrübəsi ilə təhlil və dəyər vermək tarixilik prinsipini doğurur. Beləliklə, ədəbiyyatşünaslıqda tarixilik iki məzmununda, iki formada çıxış edir: problem və prinsip kimi! Tarixilik problemi daha çox estetik, tarixilik prinsipi isə metodoloji anlayışdır" (Əliyeva-Kəngərli G. Azərbaycan füzulişünaslığı. B., "Çaşıoğlu" 2007, s. 119). Heydər Əliyevin ədəbi-nəzəri irsində tarixiliyin hər iki işləm tərzini nəzərdən keçirilir. Lakin burada bir dəyərli cəhət də var: o tarixilik prinsipini müasirliklə vəhdətdə götürür, tarixin həm tarixi, həm də müasir mənası üzərində düşünür. 1981-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında söylədiyi tarixə "Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı" adı ilə düşmüş nitqində o demişdir: "Hər bir sənətkar öz xalqının övladıdır və onun tarixi qarşısında məsuliyyət daşıyır. Əvvəlki nəsillərin istedadı və əməyi ilə yara-

dılmış bütün sərvətləri mənimsəmədən... əvvəlki təcrübəyə arxalanmadan müvəffəqiyyətlə irəli getmək olmaz. Tarix ən qüdrətli və təsirli tərbiyə vasitələrindən, şüurları və həyat mövqelərinin formalaşdırmaq vasitələrindən biridir. Mədəniyyətin, milli sərvətlərin, demək olar, əsas mühafizəçisi olan yazıçının yüksək vətəndaşlıq vəzifəsi xalqın tarixini onun müasir mədəniyyətinə xidmət göstərməyə cəlb etməkdir. Açıq demək lazımdır: Azərbaycan tarixinin bir çox parlaq səhifələri bədii ədəbiyyatda layiqincə əks etdirilmişdir (s.139).

Tarix xalqın varlığının bir aynasıdır. Hər bir xalqın etnogenezi, etnoqrafiyası, bədii-fəlsəfi düşüncəsi, milli adət ənənələri, qəhrəmanlığı onun tarixində öz əksini tapır. Tarixlə zarafat etmək, onu dəyişdirmək, tarixə xəyanət etmək olmaz. Tarixə diqqət, qayğı və həssaslıqla yanaşmaq, onu öyrənmək, ondan ibrət dərsi almaq lazımdır. Qısa desək, tarixə tarixilik prinsipi ilə yanaşmaq gərəkdir. Dünya şöhrətli siyasətçi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tariximizə məhz belə yanaşırdı: “Qeyd etmək istəyirəm ki, tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır. Bunlar çox mühüm, açıq deyək ki, mürəkkəb mövzulardır. Belə mövzuların öhdəsindən yalnız yüksək istedadlı, dərin bilikli sənətkarlar gələ bilərlər. Buna görə də tarixi mövzuda əsərlər yaratmağa girişməzdən əvvəl ədib öz qüvvə və imkanlarını götür-qoy etməli,

böyük və ciddi hazırlıq işi aparmalıdır” (s.140). Beləliklə, H.Əliyev hər hansı təsadüfi bir yazıçı, şair və dramaturqun xalqın tarixindən yazmasını mümkün hesab edirdi. Onun qənaətinə görə tarixi mövzuya müraciət edən yazıçı yüksək intellektə, milli təfəkkürə, böyük istedadla malik olmalı idi. Əks halda o xalqın tarixini təhrif edə bilərdi. Məruzə, çıxış və məqalələri üzərində apardığımız müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, Heydər Əliyev dilimiz və tariximiz üzərində əsım-əsım əsir, onları xalqın milli-mənəvi kimliyimizi əks etdirən amillər kimi qorumağa çalışırdı.

Tarix o zaman canlı olur ki, o müasirliyə xidmət edir. Əks halda o quru, statik rəqəmlərdən, adlardan və epoxalardan ibarət olur. Heydər Əliyevin fikrinə istinadən deyə bilərik ki, tarix müasirliyə böyük şəxsiyyətlərin, istedadlı yazıçıların əli ilə qovuşur. Bu baxımdan ulu öndərin elmi-praktik xidmətləri çox böyükdür. O özü dövlətçilik tariximizi müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətinə verən qüdrətli lider, iradəli dövlət xadimi idi. H.Əliyev təkcə tariximizin bədii ədəbiyyatda tarixilik prinsipi ilə inikasını deyil, ümumiyyətlə tariximizin tarixçilik baxımından öyrənilməsi problemini irəli sürürdü. Onun 21 sentyabr 1993-cü ildə - ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi zaman Azərbaycan Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündəki nitqi tariximizə (və ədəbiyyat, mədəniyyət tariximizə - S.Ə.) obyektiv yanaşma nümunəsidir. Bir fikrə diqqət yetirək: “... mən tarixçilər

haqqında bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Tarixçilərimizin xatirində olmalıdır ki, mən Azərbaycanda işləyən dövrdə 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində dəfələrlə onlara müraciət etmişəm ki, bizim tariximiz – həm qədim tariximiz, həm orta əsrlər tariximiz, həm də son dövrlərin, yəni XVIII, XIX, XX əsrlərin tarixi istənilən səviyyədə yazılmayıb. Tarixçilərin yadındadır ki, mən alimlərlə dəfələrlə görüşmüşdüm; hər dəfə də öz narazılığımı bildirmişdim” (s.180). Sovet dönməində tariximizin təhrif edildiyini xüsusi qeyd edən ulu öndər onun yenidən obyektiv tarixilik əsasında yazılması zərurətini irəli sürür.

Tarixi olduğu kimi heç bir konyunkturaya uymadan, düzgün yazmadan tarixi şəxsiyyətlərin, o cümlədən ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin rolunu, mövqeyini də doğru təyin etmək olmaz. Şəxsiyyətlər isə tarixin hərəkətverici qüvvələridir. “Şəxsiyyətləri itirmək olmaz” – deyər H.Əliyev nümunə göstərir, tarixdə şəxsiyyətlərin qorunması strategiyasını verirdi.

O tarixi müasir dövrün kontekstində nəzərdən keçirir, bütün hallarda dövlət mənafeələrini əsas götürürdü. Professor T.Əfəndiyev yazır: “Heydər Əliyevin irsi üzərində apardığımız tədqiqatlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, o, ədəbiyyatdan da, teatr və kino sənətindən də, musiqi və rəssamlıqdan da bəhs edəndə həmin sahələrə məhz dövlətçilik mənafeələri baxımından yanaşır.

Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəni-mənəvi dəyərləri

ümummilli liderin azərbaycançılıq fəlsəfəsinin, müstəqil Azərbaycanın milli və dövlət ideologiyasının əsas məxəzləri, bədii-fəlsəfi mənbələridir” (Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. B., 2011, s.7). Siyasi liderin mədəni-mənəvi irslə bu qədər dərinədən marqlanması və məşğul olması ciddi hadisədir. Heydər Əliyev böyük zəkasının və geniş qəlbinin gözü ilə Azərbaycan xalqının tarixində, mənəvi həyatında, etnogenezmdə, adət və ənənələrində nə varsa hər şeyi nəzərdən keçirirdi. Onun tarixilik və müasirlik konsepsiyasında gələcək nəsillər haqqında düşüncələr, narahatlıq və nigarlılıq əsas yer tuturdu. Əslində onun nəzəri irsi keçmişdən gələcəyə gedən bir xətti – hərəkət təlimi idi. H.Əliyev təliminin müasirlik məzmunu keçmişdən gələcəyə getməyin sirri idi. Onun bu barədə bir fikri belədir: “Müstəqil dövlətimiz üçün taleyüklü məsələlərin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir. Keçid dövrünün çətinliklərinə, ağır proseslərinə baxmayaraq, biz öz tarixi keçmişimizin çox dəyərli səhifələrini qısa bir müddətə açmış və xalqa göstərməyə nail olmuşuq. Xalqımızın hər bir övladı öz tarixi keçmişini, varisi olduğu mədəni irsi daha dərinədən öyrənərək böyük qürur hissi duymağa başlayır və sözsüz ki, bununla fəxr edir”. Buradan məlum olur ki, tarix həm də nəsillər arasında, mədəni sivilizasiyalar ara-

şında, mühitlər arasında münasibətlər deməkdir. “Nəsil-lər arasında əlaqələr qırılanda, hər bir nəsil öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməyəndə tarixin yükü ağır-laşır” (N.Şəmsizadə). Tarixin problemlərini məhz yetiş-di-yi vaxt həll etmək üçün şübhəsiz ki, böyük şəxsi-yətlərə ehtiyac var. Çünki yalnız böyük şəxsiyyətlər ta-rixin gedişatını təyin etməyə, bu problemləri vaxtında görməyə nail olur. Heydər Əliyev belə uzaqgörən şəx-siyyətlərdən biri və birincisi idi. O demişdir: “Şəxsi-yətləri itirmək olmaz. Bizdən ötrü Mirzə Fətəli Axun-dov da, Əhməd bəy Ağayev də, Məmmədəmin Rəsul-zadə də böyük şəxsiyyətlərdir. Nəriman Nərimanov da. Ancaq son zamanlar Nəriman Nərimanovdan başlayaraq Azərbaycanda bütün siyasi xadimlərin Azərbaycana düşmənlər olmaları barədə deyilən fikirlərlə heç cür razı-laşmaq olmaz. Bunu deyən adamların Nəriman Nərima-nov səviyyəsinə qalxmaları üçün bəlkə də on illərlə siyasi fəaliyyət göstərmələri lazımdır. Nəriman Nərima-nov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyü-müş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir. Amma onu da bilin ki, Nəriman Nərimanov müstəqil demok-ratik dövlətin xadimlərinin hamısını qoruyub saxlayan adam olmuşdur. Məhəmmədəmin Rəsulzadəni də o qo-ruyub saxlamışdır. Məşhur generallar Mehmandarovu və Şıxlinskini həbs etmək istəyirdilər. O zaman Nəri-manov Leninə məktub yazaraq bildirmişdir ki, əvvəllər çar ordusunda, sonra isə müstəqil dövlətin ordusunda

xidmət etmiş bu adamlar dəyərli şəxsiyyətlərdir və on-lardan istifadə etmək lazımdır. Bütün bunlarla mən öz fikrimi açıq demək istəyirəm: tarixi təhrif etmək olmaz. Tarixi təhrif edənlər xalqa xəyanət edir, onu çaşdırırlar. Buna son qoymaq lazımdır” (s.186-187). Bu fikri Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi zaman 1993-cü ildə söyləyib. Həmin dövr, eləcə də müasir dövr üçün belə fikir olduqca vacibdir. Burada həm M.Ə.Rəsulzadəyə, həm Mehmandarov və Şıxlinskiyə, həm də N.Nərimanova obyektiv tarixi münasibət öz ifa-dəsini tapır. Tarixi şəxsiyyətlərə və tarixi hadisələrə düzgün qiymət verilməsi tarixiliyin həm problem, həm də prinsip kimi başlıca şərtidir. Əks halda tarix təhrif olunur. Xalqa, millətə onun tarixi kimliyini obyektivcə-sinə göstərmək təkcə tarix elminin yox, tarixi mövzuda əsər yazan yazıçının, film çəkən rejissorun da başlıca vəzifəsidir.

Ulu öndər deyirdi: “Azərbaycan xalqının bir çox nəsl-i kino ilə tərbiyələnilib, kinonun təsiri altında formalaş-ıb, inkişaf edibdir, mədəniyyətə qovuşubdur... Biz bunu öz həyatımızda görmüşük. ...Tariximizin bir çox mərhələ-lərini kinoda əks etdirmək, bugünümüz və gələcəyimiz üçün çox gərəkli bir işdir”. Əlbəttə, tarixi mövzuda əsər yazılması, film çəkilməsi hələ tarixilik deyil, bu sadəcə mövzu məsələsidir. Tarixilik tarixi gerçəkliyə sənətkar münasibətinin xarakterində olmalıdır. Ədəbiyyatşünas alim Nizaməddin Şəmsizadə yazır: “İnsan təfəkkürünün

yaratdığı elə bir anlayış yoxdur ki, o inkişaf prosesi keçirməsin... harada inkişaf varsa orada tarix də mövcuddur. Tarix əslində insan şüurunun inkişaf meyarıdır. O həmin şüura görə realdır. Mövcud olan hər şey tarixən dəyişir... Tarixin özü də tarixən dəyişir. Bu dəyişəni insan təfəkkürü tarixin öz təcrübəsi ilə təyin edir. Tarixin təcrübəsi – tarixiliyin anası, onun genetik mənşəyidir” (Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. B., “Ozan” 1997, s.13). Tarixilik təkcə tarixi təsvir etməyi yox, daha çox müasir dövrü tarixi epoxa kimi təhlil etməyi nəzərdə tutur. Tarixin təcrübəsi bütün dövrlərdə lazım olan bir nəzəri-metodoloji meyardır. Ulu öndər Heydər Əliyev istər klassik irsə, istərsə də müasir ədəbi prosesə məhz bu meyarla, tarixin təcrübəsi ilə yanaşırdı. XX əsrin ikinci yarısının olayları isə onun gözləri qarşısında baş vermişdi. O, həmin olayların həm iştirakçısı, həm də təşkilatçısı, bir sözlə tarixin yaradıcısı olmuşdur. Beləliklə, Heydər Əliyevin nəzəri görüşlərində “tarixin təcrübəsi” “Heydər Əliyevin təcrübəsi” ilə səmərəli tərzdə birləşirdi ki, Heydər Əliyev irsinin nəzəri gücü də məhz bunda idi. Tarixilik onun təfəkkür tərzində idi. Məhz bu tarixiliyin gücü ilə o, dialektik səviyyədə düşünür, tarixə və zamana qalib gəlməyi bacarırdı. Bunu görkəmli tədqiqatçılar da təsdiq edir: “Heydər Əliyev – Zaman, Heydər Əliyev – Tarix münasibətlərində bir məqam da diqqəti cəlb edir: Heydər Əliyevin ideya rəqibləri həmişə və hər yerdə olub, amma ən

böyük qələbə o, zamanla əlbəyaxada qazanıb. 75 il – zəmandan fəth olunan nəhəng zirvə deməkdir. Və bu zirvədə hər şey birinci növbədə yaddaş toxunulmaz, suveren və bütöv qalıb: bu 75 ildə zaman bu yaddaşdan bir ovuc da ərazi işğal edə bilməyib” (Qarayev Y. Müstəqillik dövrünün milli öndəri. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. B., Elm, 1998, s.134).

Heydər Əliyev Zamanı dəyişən, tarixə qalib gələn, onu yenidən yaratmağı bacaran tarixi şəxsiyyət, millət və dövlət başçısı idi. O, ağır tarixi bir məqamda görünməmiş bir əzmlə dövlətimizi ictimai ziqzaqlardan keçirərək tarixin zirvəsinə qaldırdı. Yazıçılarla görüşlərindəki çıxışlarında H.Əliyev tarixə və ədəbi-tarixi keçmişə münasibətin prinsipini – tarixi yanaşmanın nümunəsini verirdi. Məsələn, Füzulinin 500 illiyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasındakı (1 avqust 1994) yekun sözlündə demişdir: “Biz hamımız dövrün, zamanın övladları olduğumuz üçün onun stereotiplərindən kənara çıxa bilmirdik. Çıxmağa imkan da yox idi, çünki o zaman yazıçı da, alim də, adi adam da belə hesab edirdi ki, başqa cür ola bilməz. Ona görə də indi kiminsə döşünə döyməsi mənasızdır. Belələrinin özləri də o zaman bu cür yazmışlar. Bu, bizim tariximizin reallığıdır. Onu təhrif etmək olmaz. 1917-ci ildən sonra buna cəhd göstərildilər. Lakin bacarmadılar. O dövrdə yaşayan və Azərbaycanın mədəniyyətini, ədəbiyyatını inkişaf etdirən adamlara indi irad tutmaq olmaz, bu, günahdır”

(s.206-207). Bu məntiqli fikirdə həm tarixilik var, həm də dərin bir humanizm. Sovet dönməndə yazıb yaranların taleyinə və irsinə mexaniki inkarçılıq mövqeyindən yox, tarixi bir obyektivliklə, həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Ədəbiyyata gəldikdə bu zaman bir sıra proletar-bolşevik ideologiyasına xidmət edən sovet ədəbiyyatı, bir də sovet dövrünün milli Azərbaycan ədəbiyyatı yaranır və inkişaf edirdi. M.Müşfiq, S.Vurğun, R.Rza, M.İbrahimov, M.S.Ordubadı, S.Rəhimov kimi sənətkarlar milli ədəbiyyatımızın ənənələrini qoruyub saxlayırdılar. Axı Ə.Məmmədخانlının, İ.Əfəndiyevin, İ.Hüseynovun, B.Vahabzadənin, Ə.Kərimin, F.Qocanın, X.Rzanın, Ə.Salahzadənin, Y.Səmədoğlunun, Anarın, Elçinin, S.Əhmədlinin, R.Rövşənin yaradıcılığına sovet ədəbiyyatı kimi necə baxmaq olar. Şübhəsiz ki, bu sənətkarların üzərində sovet ideologiyasının müəyyən təsirləri və təzyiqləri də var idi. Lakin onlar həmin ideologiyaya gizli müqavimət göstərərək milli ədəbiyyat yaradırdılar. XX əsrin 90-cı illərinə doğru bəzi sənətkarlar dünyasını dəyişmişdilər. Lakin İ.Əfəndiyev, İ.Muğanna, İ.Şıxlı, B.Vahabzadə əsrin sonunadək Azərbaycan ədəbiyyatının milli ləyaqətini qorudular. İ.Muğanna bu gün də əzmlə bu işi yerinə yetirməkdədir. Adlarını çəkdiyimiz şair və yazıçılar XX əsrin son onilliyində Azərbaycan ədəbiyyatının istiqlal dövrü mərhələsinin təməl daşlarını qoydular. Ulu öndər Heydər Əliyev bu sənətkarların hər biri haqqında dəyərli fikir söyləmiş,

onların yaradıcılığının ədəbi-tarixi qiymətini vermişdir. Elə həmin “Yekun nitqi”ndə Heydər Əliyev həssas bir tələbkarlıqla demişdi: “Elmimizlə, mədəniyyətimizlə, mənəviyyatımızla çox ehtiyatlı, çox diqqətli davranmaq lazımdır. Bu işləri bazar iqtisadiyyatının ixtiyarına vermək olmaz”(s.216).

Ölkəmizdə kapitalizmin ilk addımlarını atdığı, hər şeyin bazar iqtisadiyyatına tabe olmağa başladığı bir dövrdə bu münasibət mənəvi irsə, milli mədəniyyətə dövlət qayğısının parlaq təzahürü, eyni zamanda tarixiliyini nəzərə alınması nümunəsi deyilmi?! Əlbəttə, belədir. Biz onun fikirlərinin mənasını sətirbəsətir öyrənməli, tədqiq və təbliğ etməliyik. Tarix bizdən məhz bunu tələb edir.

Gətirilən misallar və onların təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, tarixilik və müasirliyin vəhdəti Heydər Əliyevin ədəbi-nəzəri irsinin təməl daşındır. Müasir siyasətçi, müasir dövlət xadimi, müasir alim və mütəfəkkir, ən müasir lider olaraq müasirliyin simvolu idi. O, içərisində yaşadığı zamanədə, çevrəsində olduğu cəmiyyətdə, rəhbərlik etdiyi dövlətdə heç nəyi gözədən qaçırmır, hər şeyə nəzarət edirdi. H.Əliyev böyük bir istedad və ustalıqla keçmiş çəkib müasirliyə gətirir, onun ən yaxşı təcrübələrinin Azərbaycanın dövlət mənafehləri ilə birləşdirirdi. Müasirlik Heydər Əliyev təliminə təkcə parlaq bir estetik kateqoriya kimi yox, böyük tarixi şəxsiyyətin global düşüncə tərzı kimi daxil olurdu.

Heydər Əliyev irsinin müasirliyi dünya standartları səviyyəsində idi, onun fikrini çevrələmək, hansısa romantik bir aləmə aparmaq mümkün deyildi. Söz sənəti, musiqi və teatrı, rəssamlıq və memarlığı dərinləndirən və sevən Heydər Əliyev siyasət, dövlət və cəmiyyət məsələlərində onlardan bacarıqla istifadə edirdi.

2.2. Heydər Əliyev qüdrəti və Füzuli şöhrəti

Azərbaycan klassik bədii ədəbiyyatı hər zaman H.Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, ən çətin dövlət vəzifələrini icra edəndə də, ağır diplomatik missiyaları yerinə yetirəndə də həmişə klassiklərlə maraqlanmış, onların ədəbi-tarixi əhəmiyyətini ön plana çəkmişdir. Elə buna görə də "Klassik irsimizə, klassik ədəbiyyatımıza və onun nümayəndələrinə böyük diqqət və qayğı göstərən, bu ədəbiyyatın ictimai inkişafda, yeni insan tərbiyyəsində oynadığı rolu yüksək qiymətləndirən və buna görə də onların sənətinin ölməzliyinin qarantı kimi çıxış edən Heydər Əliyevin özü də klassiklərin cərgəsinə daxil olmuş, onlar kimi ölməzlik qazanmışdır" ("Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı".B., "Şərq-Qərb" 2009.s.203). Olduqca dəqiq mülahizədir. H.Əliyevin klassik irs təlimində dahi qəlb şairi Məhəmməd Füzuli xüsusi yer tutur. Şairin 1994-cü ildə tamamlanan 500 illiyini dünya miqyasında ədəbi hadisə kimi qeyd etmək uğrunda fəal

çalışan qüdrətli lider 1996-cı ilə kimi dəfələrlə şairin yaradıcılığına müraciət etmiş, böyük bir monoqrafiya yazmağa imkan verən fikirlər söyləmişdir. H.Əliyev Füzulinin ədəbi-tarixi mövqeyinə və bənzərsiz poeziyasına ümumtürk və bir çox hallarda ümumbəşəri kontekstdə yanaşırdı.

Füzuli yubileyinin keçirilməsi günləri Azərbaycanda mürəkkəb ictimai-tarixi dövrə təsadüf edir. Heydər Əliyev Füzuli yubileyinin keçirilməsinə böyük önəm verərək bu tədbiri "Azərbaycan xalqını dünyaya bir daha tanımaq hadisəsi" kimi qiymətləndirirdi: "Respublikamızın bu ağır dövründə böyük yubileylər keçirilməsi, şübhəsiz ki, müəyyən qədər çətinliklərlə üzləşəcək. Ancaq bunlara baxmayaraq, həyatımızın mənəvi sahəsi heç vaxt unudulmamalıdır. Çətinliklər nə qədər çox olsa da mədəniyyətə, mədəni irsimizə, mənəviyyata daim xüsusi diqqət yetirməli və bu sahələrin geri qalmasına yol verməməliyik.

Dahi Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsi böyük mütəfəkkir şairin Azərbaycan xalqı qarşısında və bütün türk xalqları, dünya mədəniyyəti qarşısındakı xidmətlərinə verilən qiymətdir" (s.201).

Heydər Əliyevə görə bu yubiley və ümumən yubileylər xalqların özlərini dünyaya təqdim etmək, bəşəriyyətə tanımaq üsuludur. Heç şübhəsiz ki, dahilərin yubileyləri həm də xalqın özünü-özünə tanımaq forması idi. Hər gələn yeni nəslin mənəvi-tarixi ənənələr ruhunda

tərbiyə olunması, formalaşdırılması imkanı idi. Bu həm də, bütün dünyaya “Füzuli azərbaycanlıdır” həqiqətini bəyan etmək demək idi. Ulu öndər deyirdi: “Füzulini dünyaya bir daha tanıtmaqla bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər ilk növbədə keçirilməlidir” (s.206).

Füzulinin şöhrəti, Azərbaycanın şöhrəti kimi qaldırmaq niyyətinə Heydər Əliyev böyük bir əzmlə nail oldu. Ümumi, tarixi-siyasi dəyərlənmələrlə bərabər, mütəfəkkir lider, Füzuliyə münasibətin metodoloji meyarlarını, füzulişünaslığın prioritetlərini də təyin edirdi: “Füzulinin ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində işlər yubileydən sonra da davam etdirilməlidir” (s.205). Bu bir zərərli ənənəyə qarşı söylənilmiş perspektivli fikir idi: adətən böyük hay-küylə klassiklərin yubileyləri keçirilir. Həqiqətən cahanşümul işlər görülür - klassik irs çap olunur, əcnəbi dillərə az-çox tərcümə edilir, yaradıcılığı haqqında tədqiqat əsərləri – məqalə, kitab və monoqrafiyalar yazılır. Fəqət bütün bu təntənələrdən sonra şanki həmin klassik yenidən tarixin panteonuna yola salınır və onunla bağlı bir məzarlığın sükutu başlanır. Fəqət Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi Füzuli yubileyindən sonra dahi şairə yeni istiqlal məfkurəsinə dayaqlanan metodla yanaşdı, məsələn, mətbuatın da qeyd etdiyi kimi G.Əliyeva - Kəngərlinin “Azərbaycan füzulişünaslığı” (2007) fundamental monoqrafiyası ilə Azərbaycan füzulişünaslığının ötən mərhələləri yekunlaşdı və yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Bu həm də yeni

gələn nəsillərə Füzulini tanıtmaq yolunda uğurlu təşəbbüs idi.

Günahı tarixdə görən, hay-küycü elmə qarşı Heydər Əliyevin söylədiyi bir fikir də maraq doğurur. Bəzi alimlər nəinki sovet dönmündəki elmi-nəzəri yanaşmaları, hətta özləri-özlərini günahlandıranda Heydər Əliyev müdrikkəsinə demişdi: “Biz hamımız dövrün, zamanənin övladları olduğumuzdan onun stereotiplərindən kənara çıxmağa imkan da yox idi, çünki o zaman yazıçı da, alim də, adi adam da belə hesab edirdi ki, başqa cür ola bilməz. Ona görə də indi kiminsə döşünə döyməsi mənasızdır. Belələrinin özləri də o zaman bu cür yazmışlar. Bu bizim tariximizin reallığıdır. Onu təhrif etmək olmaz... O dövrdə yaşayan və Azərbaycanın mədəniyyətini, ədəbiyyatını inkişaf etdirən adamlara indi irad tutmaq olmaz, bu, günahdır” (s.206-207). Həsab edirik ki, bu olduqca düzgün yanaşmadır, belə yanaşma bizim sovet dövrü ədəbi-mədəni irsinin tədqiq metodologiyasının nəzəri əsasında dayanmalıdır. Çünki bu yanaşma tərzində tarixilik prinsipi ciddi surətdə nəzərə alınır. Heydər Əliyev Füzulinin yubileyindən istifadə edib, hələ hazırlıq dövründə bütövlükdə elmimizin, mədəniyyətimizin taleyinə liderə xas sərt və ciddi münasibət bildirirdi. 1994-cü ildə ilk iclaslardan birində teatrın, kinonun vəziyyətindən narazılıq edərək deyirdi: “Şübhəsiz ki, mən bu məsələlərin yoxlanılmasını tapşıracağam və ciddi ölçü götürəcəyəm. Elmimizlə, mədəniy-

yətimizlə, mənəviyyatımızla çox ehtiyatlı, çox diqqətli davranmaq lazımdır. Bu işləri bazar iqtisadiyyatının ixtiyarına vermək olmaz. Görək Füzulinin yubileyini elə hazırlayıb keçirək ki, xalqımız mənəvi irsimizə, mədəni, milli irsimizə böyük hörmət bəslədiyimizin şahidi olsun. Biz Füzuli kimi dahilərin yaradıcılığından bəhrələnərək mədəniyyətimizin yeni böyük abidələrini yaratmalıyıq” (s.215). Tarix Heydər Əliyev zəkasının əzəmətinə təsdiq etdi, Füzuli yubileyi həm Azərbaycanda, həm bütün türk-islam aləmində həm də Rusiya və Avropada böyük təntənə ilə keçirildi. Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi bunda idi ki, Füzuli həm özünü, həm də Azərbaycanı bir daha dünyaya tanıtdı, həm də və bizcə başlıcası budur ki, totalitar sovet ideologiyası və imperiyaçı rejimi sayəsində pərən-pərən düşmüş türk xalqlarını yeni tarixi şəraitdə birləşdirə bildi...

Heydər Əliyev 1994-cü ildə Türkiyənin Bilkənd Universitetindəki çıxışında demişdir: “Bu gün xalqımız üçün böyük bayram günüdür. Türk dünyasının, Azərbaycan xalqının, Türkiyə xalqının, bütün türk xalqlarının böyük şairi, mütəfəkkiri, filosofu Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinin Türkiyədə, Ankarada, bu gözəl Bilkənd Universitetinin sarayında təntənə ilə qeyd edirik” (s.216).

Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasına M.Füzuli “bütün türk xalqlarının böyük şairi” kimi daxil olur və bu tarixən olduqca düzgün qiymətdir. Ulu Öndər

Füzuli irsini “Azərbaycan xalqının, türk dünyasının, türk xalqlarının bu günü və gələcəyi üçün böyük örnək” (s.217) kimi dəyərləndirirdi.

Ümumiyyətlə, mütəxəssislərin (AMEA-nın müxbir üzvü T.Kərimli və professor V.Quliyev – S.Ə.) belə bir fikri yerinə düşür ki, “Klassik ədəbiyyat, Heydər Əliyev üçün hər şeydən əvvəl, müasirliyi, konkret tarixi situasiyada xalqa mədəni-mənəvi xidmət göstərmək potensialı ilə maraqlı və aktual idi. O bu tələbi klassik ədəbiyyatın bütün böyük nümayəndələri qarşısında qoyur və özü də onların həmin tələbə yüksək səviyyədə cavab verdiklərini məntiqi dəlillərlə əsaslandırırdı” (T.Kərimli, V.Quliyev. Heydər Əliyev və klassik ədəbiyyat. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. B., “Şərq-Qərb” 2009, s.144).

Füzulişünaslıq böyük bir elmdir, tarixi dahi Füzulinin özündən başlanır (G.Əliyeva-Kəngərli). Bu istiqamətdə Azərbaycan, Türkiyə, Avropa, Orta Asiya, Rusiya... alimləri dəyərli monoqrafiya və kitablar yazıblar. Bu əsərlərin hərəsinin öz məziyyəti, elmi-tarixi rolu var. Lakin Heydər Əliyevin Füzuliyə münasibəti daha orijinal və miqyas etibarilə globaldır. Onun konsepsiyasında Füzuli dünyaya Füzuli və türk dünyası müstəvisində təqdim olunur. Orta çağlarda iki nəhəng sənətkar M.Füzuli və Ə.Nəvai türk xalqlarının inam və iman yeri olmuşlar.

Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki

çıxışında demişdir: “Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olmuşdur. Amma indi türk dünyası XX əsrdə parçalanmış olduğu bir halda, qədim türk dünyasına mənsub ölkələrin, demək olar ki, tam əksəriyyətini (bir Türkiyədən savayı) onların həyatına, tarixinə, adət-ənənəsinə uyğun olmayan rejimlər içərisində yaşadığı vaxtda Füzuli bizi yaşadaraq, bu günlərə gətirib çıxarmışdır” (s.221).

Deməli, H.Əliyevin Füzuliyə belə böyük önəm verməsinin səbəblərindən biri, bəlkə də ən başlıcası XX əsrdə parçalanmış türk dünyasını, pərən-pərən düşmüş türk cümhuriyyətlərini birləşdirmək imiş. Bu, böyük siyasətçinin müdrik gedişi idi. O, türk xalqlarını birləşdirmək üçün birbaşa siyasi yol seçmədi, mənəvi yol seçdi, türk tarixini, türk mənəviyyatını özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” yolunu, “Manas” yolunu, Füzuli yaradıcılığını intixab etdi. Uzaqgörən siyasətçi, böyük strateq həm Füzuli vasitəsi ilə Azərbaycanı dünyaya tanıtdı, həm türkün dünya sivilizasiyasındakı uca yerini göstərdi, həm də gələcək nəsillərə türkləri birləşdirməyin yolunu göstərdi. Heydər Əliyev zəkası ilə Füzuli dühasının vəhdətindən doğan bədii-tarixi nəticə məhz bundan ibarət idi.

Heydər Əliyev Nizamiyə, Nəsimiyə, Füzuliyə - ümumən klassiklərə yüksək dəyər verərkən ictimai-tarixi məqsədlərlə bərabər həm də Azərbaycan ədəbiyyatının gələcəyini düşünürdü. Bu məsələni tədqiqatçılar xüsusi

olaraq vurğulayırlar: “Heydər Əliyevin klassik ədəbiyyata və onun ölməz nümayəndələrinin irsinə verdiyi müstəsna əhəmiyyət bir də onunla bağlı idi ki, ədəbi inkişafın sonrakı dövrlərində ən istedadlı şair və yazıçılarımız klassik ədəbiyyatda qoyulmuş ümumbəşəri humanist mövzu və obrazlara dönə-dönə qayıdır və xalqın, millətin qarşısında duran problemləri həll etmək üçün onlardan uğurla bəhrələnirdilər” (T.Kərimli, V.Quliyev. Heydər Əliyev və klassik ədəbiyyat. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. B., “Şərq-Qərb” 2009. s.113). Beləliklə də H.Əliyev ədəbi varisliyin yeni, optimal bir formasını gündəmə gətirir: klassik irs yeni ədəbi nəsillər üçün həm mövzu və ideya mənbəyi, həm də poetik nümunədir! Bu həqiqətən belədir: Məsələn XX əsrin ədib və şairləri dönə-dönə Nizami, Füzuli mövzularına müraciət etmiş, onlarda öz əsrlərinin suallarına cavab axtarmış, həmin mövzulara ədəbi-poetik tərəvət gətirmişlər. Klassiklərin yeni zamanədə dirçəlişi həmişə intibah səviyyəsində olması da, dünya ədəbi-tarixi prosesində mümkün olan bir hadisədir. Fikrimizcə klassik ədəbiyyatın gücü, yaşarlığı və bəşəriyyəti də ilk növbədə belə bir ideya-poetik gücə malik olmasındadır.

Heydər Əliyevin fikrincə Füzuli kimi böyük sənətkarlar öz xalqlarının tarixdə irəliləməsinə kömək edir, tarixin qaranlıq dolanbaclarında onun irəliləməsi üçün bir növ mayaka çevrilirlər: “Azərbaycan xalqının həyatı böyük, çətin mərhələlərdən keçmişdir. Ancaq bütün

çətinlikləri keçməkdə Azərbaycan xalqına, onun böyük insanların, böyük şəxsiyyətlərinin yaratdıqları sənət əsərləri kömək etmişdir. Füzuli bunların arasında görkəmli yer tutur” (s.221).

Füzuli orta çağlar Şərq-Azərbaycan ədəbiyyatının bədii-fəlsəfi zirvəsidir. Ona görə də Füzulini görmək və göstərmək üçün onu öyrənmək lazımdır. Və H.Əliyev bu cəhətə – Füzuli irsinin nəşri və tədqiqi məsələsinə xüsusi önəm verirdi. Bu baxımdan XX əsrin sonunda keçirilən Füzuli bayramı təkcə türk millətlərinin birlik mərasimləri deyil, həm də bir növ XX əsr ədəbi-filoloji fikrinin yekunu idi. Heydər Əliyev bu fikirdə idi ki, “Biz elmimizin, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin, ədəbiyyatımızın XX əsrdəki nailiyyətləri ilə fəxr edə bilərik” (s.211). Həqiqətən də XX əsrdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət, xüsusilə də humanitar və ictimai elmlər, filoloji fikir vüsətli inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanda rəssamlıq, musiqi, aktyor və ədəbiyyatşünaslıq məktəbləri təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Burada müxtəlif xalqların və onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqə və təmasda olduğu ümumittifaq mühitinin də rolu danılmazdır.

H.Əliyevin Füzuli ilə bağlı görüşləri onun ümumiyyətlə, klassik irsə münasibətinin miqyaslarını əks etdirir. Heç şübhəsiz ki, tarixilik və müasirliyin vəhdəti onun klassik irsə münasibətinin metodoloji əsasını müəyyənləşdirir. Əslində bu, klassik irsi müasirliyin dili ilə oxu-

maq nümunəsidir. Füzuliyə münasibətdə Heydər Əliyev zəkası ilə Füzuli dühası bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır. Füzuli dühasının mahiyyətini açmaq və bütün cahana göstərmək XX əsrdə hamıdan çox H.Əliyevə nəsib olmuşdur.

2.3. Ulu öndər və Cavid taleyi

Dünya romantizminin görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının banisi Hüseyn Cavid həmişə Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1982-ci ildə H.Cavidin cənazəsini uzaq Sibir-dən gətirməsi və doğma Naxçıvan torpağında dəfn etdirməsi, içərisində bu gün Cavidlərin birgə uyuduğu möhtəşəm məqbərənin tikilməsi Heydər Əliyevin böyük qəhrəmanlığı, misilsiz rəşadəti, təkcə Cavidə deyil, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatına, bədii-ictimai fikrinə tarixi ehtiramı idi. O, 1995-ci ildə, Hüseyn Cavidin məqbərəsinin və ev muzeyinin yaradılmasına həsr edilmiş müşavirədə demişdir: “Bilirsiniz ki, Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılığı Azərbaycan üçün nə qədər dəyərli, əhəmiyyətli olub, onun qoyduğu ədəbi-mənəvi irs bizim üçün nə qədər əhəmiyyətli və gərəklidir. Eyni zamanda onun həyatı faciəli olubdur. Ancaq bu faciəli dövrlər onun yaradıcılığını Azərbaycan xalqının qəlbindən çıxara bilməyib, yaşadıbdır” (s.267). Həqiqətən də

H.Cavid 1937-1957-ci illərdə siyasi bəraət alana qədər təqribən 20 il Azərbaycan xalqının qəlbində yaşadı. İ.V.Stalinin vəfatından sonra (5 mart 1953) və Sov.İKP XX qurultayında (1956) şəxsiyyətə pərəstişin və onun nəticələrinin ləğv edilməsi haqqında qərardan sonra H.Cavidin zəngin və möhtəşəm yaradıcılığı ədəbi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzinə keçdi, 1960-cı ildə akademik Məmməd Cəfərin "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası ilə H.Cavid yaradıcılığının tədqiqinin ikinci mərhələsi başlandı. Birinci mərhələ (1920-1937) ədibin həbsi ilə başa çatmış, daha doğrusu yarımçıq qalmışdı.

Heydər Əliyevin çıxışında tənqidi bir məqam da var: "Biz 1981-ci ildə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında qərar qəbul etdik. Bundan sonra bir çox işlər görüldü. Ancaq, təəssüf ki, o vaxt qəbul olunan qərarla nəzərdə tutulmuş tədbirlərin bəziləri indiyədək həyata keçirilməyib" (s.267). Heydər Əliyev 1981-ci il qərarına böyük önəm verir, fəqət onun vaxtında həyata keçirilməməsinə dönə-dönə təəssüflərini bildirirdi. Ümumən o, bütün fəaliyyətində ardıcıl şəxsiyyət idi, başladığı işi, verdiyi qərarı mütləq axıra çatdırmalı idi. 29 oktyabr 1996-cı ildə Naxçıvanda Hüseyn Cavidin məqbərəsinin açılışındakı nitqində demişdir: "Mən çox məmnunam, sevinirəm ki, 15 il bundan əvvəl qəbul etdiyim qərar həyata keçir. Mənim arzularım həyata keçir. Mən sizi də, özümü də bu münasibətlə təbrik edirəm."

Hüseyn Cavidin məqbərəsi Naxçıvanın memarlıq ta-

rixində yeni bir səhifədir. Naxçıvanda böyük memarlıq, milli-mədəni abidələrimiz var. Bu abidə də həmin ənənələrin davamıdır. Ümidvaram ki, "Mömünə Xatun" abidəsi kimi bu abidə də əsrlər boyu yaşayacaqdır. Güman edirəm ki, gələcək nəsillər bu günü xatırlayacaq və bu abidəni yaradanları unutmayacaqdır" (s.336). Tərix Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyini əzmlə təsdiq etdi. Bu gün Naxçıvanda Cavid məqbərəsi xalqın müqəddəs ziyarətgahına çevrilib, xalqımız onu yaradanları dualar və sənalarla yad edir. H.Cavid məqbərəsi həm də Ulu Naxçıvanın memarlıq bəzəyi kimi tarixə daxil olub.

Heydər Əliyevin XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli siması, romantik şair və filosof H.Cavid haqqındakı fikirləri müasir cavidşünaslığın metodoloji əsaslarını müəyyən edir: "Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır. Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olubdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çatdırıbdır. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə

sadiq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətinə həddindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur” (Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu. B., Elm, 2005, s.3).

Göründüyü kimi, H.Cavidin ədəbi-tarixi mövqeyinə verilən bu konseptual dəyerdə böyük romantik şair və filosofun yaradıcılığına xas bir neçə cəhət öz ifadəsini tapır: o, ədəbiyyat və mədəniyyətimizi ucaldır; yaratdığı əsərlər milli sərvətimizdir; əsərləri bu günün və gələcəyin dərs kitabıdır; ideyaları azadlıq və müstəqilliyə xidmət edir; o böyük yaradıcılıq iradəsi nümayiş etdirmiş; millətinə sadiq olmuş, onu sevmiş və hədsiz xidmət göstərmişdir.

Bütün bunlar romantik şair və filosof kimi Hüseyn Cavidin şəxsiyyətini ucaldan, onun yaradıcılığının millitarixi və bədii-fəlsəfi əhəmiyyətini əks etdirən cəhətlərdir. Heydər Əliyevin bu fikirləri H.Cavid yaradıcılığına dərinədən nüfuz etməyə imkan verir. Hər şeydən öncə H.Cavid həyatda olanı yox, həyatda olmalı olanı tərənnüm edən romantik şair idi. O, XX əsrin Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, Divanbəyoglu və s. kimi söz və fikir adamları ilə birlikdə bir ədəbi-nəzəri cərəyan kimi Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmi formalaşdırmağa nail oldu. “Mən, fəqət hüsni-xuda şairiyəm Yerə enməm də səma şairiyəm” - deyən H.Cavid yer həqiqətlərindən çox-çox yüksəkdə dayandı. Romantik pafos, xəyalın hüdudsuz uçuşu, mütləq həqiqətə

çatmağa dönməz cəhd onun ədəbi-bədii məramını səciyələndirən başlıca cəhətlərdir.

Bəli, Cavid yüksəkdə dururdu. Çünki hələ 1909-cu ildə 27 yaşında ikən “Cavid” - ədəbi təxəllüsünü qəbul edərkən o, özünün kimliyini aydın dərk etmişdi. Akademik Məmməd Cəfər “Hüseyn Cavid” (1960) monoqrafiyasında yazırdı: “H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyi olan qüdrətli söz ustadlarından biridir. Onun sənəti məzmunca yüksək olduğu kimi, bədii forma cəhətindən də zəngin, əlvandır. Novator lirik şeirlər, lירו-epik, epik poemalar yazmaqla yanaşı Cavid Azərbaycan sənətinə faciə və dramlardan ibarət on beş əsər vermişdir. Cavid dramaturgiyası sözüün həqiqi mənasında xarakterlər dramaturgiyasıdır. Bu baxımdan onun dram sənətkarlığını ancaq dünyanın ən böyük dramaturqları ilə müqayisə etmək olar”. Qeyd etməliyik ki, H.Cavidin həm poeziyası, həm də dramaturgiyası ideya fəlsəfəsi baxımdan təhlil olunsada, poetika cəhətdən dərinədən araşdırılmamışdır. Halbuki əksər əsərlərini mənzum dram formasında yazmış, ədəbiyyatımızda mənzum dram janrının banisi səlahiyyətini qazanmışdır. Bəzi istisnalarla demək olar ki, H.Cavidin şeir və dram əsərlərinin poetikası, onun poetik konstruksiyaları lazımi dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Hüseyn Cavidin poetikasını onun bədii sirlərini monoqrafik miqyasda açan tədqiqat əsəri hələ yazılmayıb. Bu baxımdan H.Cavid Füzulidən üzü bəri orta əsrlər Azərbaycan

ədəbiyyatının poetik qaynaqlarını öz yaradıcılığında əks etdirən, xüsusilə əruz ehkamlarına yenidən can verən qüdrətli söz ustasıdır. Həqiqətən də “O elə bir “sübh şəfəqi” idi ki, işığı əsrlərin süzgəcindən süzülüb gəlir və həmişə də öz ilkin ehtirası ilə, ilkin şövqü ilə parıldayır. Əsrlər bir-birini əvəz edir, o işıq isə həmişə İstedadı özünə çəkir. Çünki, o işığı da İstedadı alovlandırırdı” (Xalq yazıçısı, professor Elçin). Bütünlükdə 37-nin repressiyaları, totalitar sovet rejimi Cavidin işığını, ehtirasını söndürə bilmədi. Çünki bu işıq İstedaddan, bu istedad isə Tanrıdan gələn ruh idi. Yer allahlarının bu işığı söndürməyə gücü çatmazdı. Elə məhz bu işığın sayəsində də “H.Cavid hər zaman təzədir. Bu təzəliyin başlıca mənbəyi şairin tərənnüm etdiyi fikirlərin dərinlik və vüsətində, toxunduğu mövzuların böyüklük və siq-lətində, təbliğ etdiyi və əsaslandığı demokratik-hu-manist ideyaların parlaqlığındadır” (Məsud Əlioğlu). Həqiqətən də Hüseyn Cavid yaradıcılığında bir dənə də olsun adi, məişət səviyyəsinə enən, dövrün ötəri tələbin-dən doğan konyuktur fikir və mülahizə yoxdur. Cavidin bütün fikirləri ümummillidir, ümumbəşəridir. Çünki o, yerə yaşadığı mənzildən, oturduğu kreslodan deyil, səmalardan – Tanrı ünvanından nəzər salmağı bacaran müdrik filosof, qüdrətli şair idi. Heydər Əliyevin sözləri ilə desək: “Hüseyn Cavid bizim üçün, doğrudan da, əzizdir. O, tariximizdə böyük bir şəxsiyyətdir və böyük bir irs qoyub. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsə,

Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaq və xalqımız ondan istifadə edəcək” (s. 270). Belə əbədiyaşarlığı hər şeydən öncə H.Cavid özü qazanıb. Heydər Əliyevin Hüseyn Cavid uğrunda mübarizəsi isə ulu öndərin bizim klassik bədii irsimizə, mədəniyyətimizə qayğıkeşliyinin, böyük sevgisinin parlaq ifadəsi, tarixi bir səhifəsidir.

Hüseyn Cavidin sənəti sadə deyil, mürəkkəb sənətdir. O, Şərq ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun simvollarla zən-gindir. Onun yaradıcılığını adi, məlum, ənənəvi sözlərlə səciyyələndirmək çətindir. Hər şeydən öncə H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin sufizmlə bağlılığını açmaq lazım gəlir. Dünya demonik ədəbiyyatını bilmədən “İblis” əsərinin ədəbi-tarixi mənasını izah etmək olmaz. “Uçurum” tələb edir ki, XX əsrin önlərində Türkiyə - Avropa təmaslarının tarixi səbəblərini biləsən. Yaxud möhtəşəm “Peyğəmbər”i dərk və izah etmək üçün ən azı islam tarixini bilmək gərəkdir. Qədim türk fəthlərinin tarixindən bixəbər “Topal Teymur” dramını başa düşə bilməzsən. “Xəyyam” həm şair, həm riyaziyyatçı, həm də filosof Ömər Xəyyamın kimliyini bilənlər üçün maraqlı və dəyərli əsərdir. Beləliklə, Heydər Əliyev bütün bunlara yüksək dərəcədə aşina idi və elə buna görə də o, Hüseyn Cavidin ədəbi-tarixi dəyərini hamıdan doğru təyin edirdi.

H.Əliyevin belə bir məşhur fikri var: “Bizim ədə-biyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə

Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatları oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir". XX əsrdə Azərbaycanda milli-mənəvi özünüdərk, Ulu türk əslinə qayıdışın başında duranlardan biri, bəlkə də birincisi Hüseyn Cavid olmuşdur. XX əsrin önlərində milli intibahın başında dayanan Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, H.Cavid və C.Cabbarlı Azərbaycanın adını və şöhrətini dünyaya tanıtdılar. Bu sənətkarların irsi milli-tarixi çərçivələrdən çıxıb dünya səviyyəsinə yüksəldi. Dünya romantizmini və dünya realizmini bu sənətkarların irsi olmadan bütöv halda təsəvvür etmək mümkün deyil.

Heydər Əliyev ədəbiyyat və incəsənətin tarixi, fəlsəfi mahiyyəti ilə bərabər, poetik novatorluğuna da xüsusi önəm verirdi: "Ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin, mədəniyyətimizin ən böyük və fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, zaman-zaman istedadlı insanlar mədəniyyətimizdə yeni yollar, yeni cığırılar açırlar, yeni formalar meydana gətirirlər". Beləliklə, ulu öndər yaradıcılıq psixologiyasına, forma və üslub axtarışlarına yüksək önəm verirdi ki, H.Cavid yaradıcılığı da bu baxımdan nümunə idi. H.Cavid Şərq şerinin ən yaxşı poetik ənənələrini, Füzuli sənətkarlığına xas cəhətləri, Türkiyə romantiklərinin novator xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirərək yeni forma və fərdi üslub yaradırdı. Hüseyn Cavid min ildən artıq tarixi və sənət yaratmaq təcrübəsi

olan əruz vəzninə yeni elementlər gətirdi, demək olar ki, ərzun özünəməxsus poetik fiqurlarını yaratdı. Ulu öndərin dəyər verdiyi cəhətlərdən biri də məhz bu idi. Əlibəy Hüseynzadə Azərbaycan romantizminin estetikasını, Hüseyn Cavid isə poetikasını yaratdı.

H.Əliyev H.Cavid irsinin ölməzliyinə böyük inam bəsləyirdi: "Vaxt var idi, Hüseyn Cavid həbs etdilər və onun bütün əsərlərini qadağan etdilər. Hüseyn Cavid həbs olunandan, hətta dünyasını dəyişəndən sonra onu millətçi, pantürkist, antisovet adam adlandırırdılar. Amma Hüseyn Cavidin əsərləri yaşadı..." Belə əbədiyaşarlılıq hər şeydən öncə H.Cavidin böyük istedadı, sənətkarlığı, öz xalqına mənən bağlılığı və heç şübhəsiz ki, ümumbəşəri bədii təfəkkür səviyyəsi ilə əlaqədar idi. Cavidşünasların belə bir fikri ilə razılaşmalıyıq ki, həqiqətən də "Hüseyn Cavid sənətdə heç kimə bənzəməyən, orijinal bir yaradıcılıq yolu keçmiş və özündən sonra ölməz əsərlər qoyub getmiş söz ustadlarından biridir... "Şeyx Sənan", "İblis", "Topal Teymur", "Peyğəmbər", "Xəyyam", "Səyavuş" kimi dramları, "Azər" poeması, bütöv bir silsilə lirik-fəlsəfi şeirləri ilə Hüseyn Cavid öz adını Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl səhifələrinə əbədi həkk etmişdir. Öz dahiyənə əsərləri ilə Hüseyn Cavid Azərbaycan dramaturgiyasını istər mövzu, istər xarakter və obrazlar qalereyası, istərsə də xronotop baxımından zənginləşdirmiş, dramaturgiyamızı dar lokal məkandan çıxararaq global məkana sal-

mış, ümumbəşəri ideyaların təbliği ilə dünya səviyyəsinə qaldırmışdır...” (G.Babaxanova, T.Kərimli).

Hüseyn Cavidin irsi bizim milli-bədii sərvətimizdir. Onun faciəli taleyi Heydər Əliyevin böyük qəhrəmanlığı sayəsində ibrətli bir nəticə ilə tamamlandı. Bu gün Naxçıvanda Cavidlər məqbərəsi əzəmətlə ucalır. Bu məqbərənin tikilməsi onun tələbkərligi və Hüseyn Cavidə, ümumən ədəbiyyat və mədəniyyətimizə məhəbbəti ilə bağlı idi. O, bir peşəkar memar kimi məqbərənin strukturunu, mənəvi-texnoloji xarakterini də özü vermişdir: “Həmin fikirlər bundan ibarətdir ki, nəhənglikdən uzaq olmaq, oradakı yeri mütləq nəzərə almaq lazımdır. Elə olmalıdır ki, məqbərə nə çox böyük, nə də çox kiçik olmasın. Əsas fikrim belədir: qəbir məqbərənin içində olsun və orada elə bir şərait yaradılsın ki, insan girib orada ziyarət edə bilsin, qəbrin yanında dursun, düşünsün. Məqbərənin o tərəfdən, bu tərəfdən açıq olmasının tərəfdarı deyiləm... Mən belə fikirdəyəm ki, bu məqbərəni xaricdən görəndə də gərək fikir cəmlənsin və onun içərisində olanda da fikir dağılmasın” (s.273).

Heydər Əliyevin Cavid taleyinə münasibəti, siyasi liderin, dövlət başçısının mənsub olduğu xalqın klassik irsinə, mənəvi mədəniyyətinə münasibətinin ən yaxşı nümunəsidir.

III FƏSİL

XX Əsr Ədəbiyyatı Konsepsiyası

3.1. XX əsr ədəbiyyatı: tarix və şəxsiyyət

XX əsr bütün dünya xalqlarının, o cümlədən dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqının tarixində gərgin, zəngin və ziddiyyətli bir dövrdür. Bu əsrdə iki cahan müharibəsi, üç siyasi inqilab, qanlı repressiyalar baş verdi, 14 ölkə zorla SSRİ adlanan totalitar imperiyaya ilhaq olundu, 70 illik qorxunc bir imperiya bəşəriyyətin gözü qarşısında dağılıb pərən-pərən oldu, bütün dünyanı lokal müharibələr bürüdü, dünyada ən dəhşətli silah insanlıq üzərində sınaqdan keçirildi – Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhəri atom ocaqlarına çevrildi. 1961-ci il, ilk insan, sovet kosmonavtı Yuri Qaqarin kosmosa uçdu... Bütün bunlar daxil olmaqla XX əsr dünya tarixinin ən sürətli, ən məhsuldar inkişaf dövrü idi. Elmi-Texniki Tərəqqi adlanan bu inkişaf ədəbiyyat və mədəniyyətə də təsirsiz qalmadı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də bu milli oyanışla başladı. XIX əsrdə vüsət alan maarifçilik yeni əsrin önlərində milli dirçəlişi hazırladı, türkçülük və azərbaycançılıq istiqamətində əsərlər yazan fikir adamlarının siyasi cəhdləri sayəsində Azərbaycanda Şərqi ilk demokratik dövləti – Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandı. Bu, XX əsrdə Azərbaycan xalqının əldə etdiyi ən böyük nailiyyət.

yət idi.

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasına da XX əsr bütöv-həm ictimai-tarixi ziddiyyətləri, həm də elmi-nəzəri və bədii fəlsəfi nailiyyətləri ilə birlikdə daxil olur. Bu baxımdan H.Əliyev XX əsri ən yaxşı bilən, müxtəlif parametrlərdən təhlil edən, 60-cı illərin sonundan etibarən isə, obrazlı desək, Azərbaycanın XX əsrini idarə edən qüdrətli tarixi şəxsiyyət olmuşdur. O, XX əsrin ədəbiyyat və mədəniyyətini əsrin özü ilə vəhdətdə təhlil edirdi: "XX əsr bütün dünya üçün çox mürəkkəb bir dövrdür. Azərbaycan da bunda istisna deyil və xüsusən ona görə ki, biz keçmişdə Rusiyanın bir hissəsi olaraq, Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra o quruluşu, ideologiyayı, ictimai sistemi qəbul edib, onun çərçivəsində yaşamış, həyat sürmüşük. Tarix tarixdir. Onun hər bir mərhələsinin, hər bir səhifəsinin özünəməxsus mənası, müsbət və mənfi cəhətləri vardır" (s. 457). Əlbəttə, heç bir xalq yaşanılmış tarixi, o yaxşımı, pismi, öz taleyindən kəsib ata bilməz. Belə qənaətə gəlirik ki, XX əsr böyük Azərbaycan ədəbiyyatı dövrüdür. Akademik Məmməd Cəfər üç cildlik "XIX əsr rus ədəbiyyatı" dərslində qeyd edir ki, olduqca zəngin XIX əsr rus ədəbiyyatına Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrinə uyğun gəlir. Bu fikirdə böyük həqiqət var. Ona görə də XX əsrə bir ədəbiyyat və mədəniyyət əsri olaraq sıradan bir dövr kimi baxmaq olmaz. Bu siyasi cəhətdən qalmaqallı əsrin ədəbi-tarixi baxımından bir xüsusiyyəti də

ondan ibarətdir ki, XX əsr tarixi ənənələrə sadıq qaldı, onu yeni tarixi şəraitdə yaşatdı. Bunu biz daha çox əsrin ilk onilliklərində - tənqidi realizm və romantizmin təmsalında izləyə bilərik. H.Əliyev məhz bu cəhəti önə çəkir: "Tariximizin hansı əsrinə, hansı səhifəsinə baxsan, orada şairlərin, yazıçıların, mədəniyyət xadimlərinin izlərini, əsərlərini görə bilərsən. Bu, xalqımızda bu gün, dünən deyil, əsrlərdən əsrlərə keçib gələn bir ənənədir, şərə, şairə, söz ustasına, zəkali insana həmişə hörmət, böyük ehtiram olubdur.

Məmnuniyyət hissi ilə demək olar ki, XX əsrdə çox mürəkkəb, ziddiyyətli proseslərlə, böyük dəyişikliklərlə, müharibələrlə, faciələrlə dolu əsrdə də bizim xalqımızın bu gözəl ənənəsi nəinki yaşayıbdır, hətta cəsarətlə demək olar ki, daha da yüksəklərə qalxıbdır. Buna görə də bizim Azərbaycanda ədəbiyyata, şairə, yazıçıya böyük hörmət var" (Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. B., Ozan, 1999, s.413). Bu fikir bizim ədəbi-tarixi prosesi səciyyələndirən böyük bir həqiqətdir. H.Əliyev S.Vurğunun məşhur "Bizdə şer də var, sənət də vardır Şairə, şərə sənətə hörmət də vardır" sözlərini nəzərdə tutaraq öz konsepsiyasını təsdiq edir. Şairin misralarını Azərbaycan ədəbi-tarixi prosesini və bu prosesdə bədii-fəlsəfi ənənələrin rolunu əks etdirən fikir faktı kimi yüksək dəyərləndirir.

Faktiki olaraq o, XX əsrin son qərinasında Azərbaycanda dövlətçiliyin tərkib hissəsi olaraq ədəbiyyat və

mədəniyyətə rəhbərlik etmiş, onu əzmlə idarə etmişdir. Burada iki başlıca cəhət var: biri budur ki, H.Əliyev xalq tarixinin, milli mədəniyyətin ifadəsi olaraq ədəbiyyat və mədəniyyəti sevirdi; ikincisi budur ki, o, ədəbiyyat və incəsənətin estetik təsir gücü ilə bərabər fəlsəfi-ideoloji kütləyə psixoloji təsir imkanlarını, yüksək qiymətləndirirdi. Bunu çıxışlarının birində o belə etiraf edir: “1969-cu ildən tale mənim üzərimə böyük bir vəzifə, böyük bir məsuliyyət qoymuşdur. Mən o məsuliyyəti dərk edərək, o vəzifəni layiqincə yerinə yetirməyə çalışaraq, həmişə hesab etmişəm, bu gün də hesab edirəm ki, ədəbiyyata, mədəniyyətə diqqət yetirmək, qayğı göstərmək lazımdır, ədəbiyyatdan, mədəniyyətdən həyatın başqa sahələrində işin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün istifadə etmək lazımdır” (s. 414). H.Əliyev XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərini ədəbiyyatımızın zəngin bir dövrü kimi nəzərdən keçirirdi. Bunun səbəbini o tarixən doğru izah edərək, göstərirdi ki, bu dövrdə yaşayan yazıçılar, şairlər öz türk – islam mənşəyinə sadıq qalaraq Azərbaycana Avropa ədəbi-mədəni təcrübələrini gətirdilər: “Azərbaycan xalqı XIX-XX əsrlərdə öz milli köklərindən ayrılmayaraq öz ədəbiyyatını, mədəniyyətini dünyanın inkişaf etmiş Qərb mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə birləşdirə bilibdir” (s.420). H.Əliyev bu ədəbi-tarixi missiyanı icra edən ziyalıları “çox uzaq-görən, müdrik” hesab edir, Milli Teatrın (1873) və ilk Operanın (1908) yaranmasını böyük mədəni-tarixi ha-

disə hesab edirdi.

XX əsrin ədəbi şəxsiyyətləri ilə bağlı H.Əliyevin maraqlı seçimləri diqqəti cəlb edir. O, əsrin ilk onilliklərinin görkəmli simalarından bəhs edərək deyir: “Bizim XX əsr ədəbiyyatımızda ən fəxr etdiyimiz şəxsiyyətlər Sabirdir, Cəlil Məmmədquluzadədir. Ümumiyyətlə, XX əsr elə başlanandan sonunadək çox çətin bir əsr, ağır bir dövr olubdur. Doğrudur, XX əsrin sakit dövrləri də olubdur. Amma qalmaqallı, qarışıq, çətin, ağır dövrləri də olubdur” (s.399).

H.Əliyev XX əsrin önlərində Sabiri, Mirzə Cəlili, Cəfər Cəbbarlı və Hüseyn Cavidə xüsusi fərqləndirirdi. Sovet dövrü poeziyamızdan bəhs edərkən isə deyirdi: “Səməd Vurğun və Rəsul Rza ilə birlikdə Süleyman Rüstəm ədəbiyyatımızın tarixinə Azərbaycan sovet poeziyasının banilərindən biri kimi daxil olmuşdur” (s.159). Beləliklə də, əslində H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasında XX əsr ədəbiyyatı anlayışının hüdudları müəyyən olunur.

XX əsrin ilk onilliklərinin ədəbi-tarixi prosesi iki təmayüllə formalaşırdı: birincisi C.Məmmədquluzadə başda olmaqla M.Ə.Sabirin, Ə.Haqqverdiyevin, Ə.Nəzminin, Ə.Qəmküsarın və b. daxil olduğu “Molla Nəsrəddin” realist ədəbi məktəbi, ikincisi, başında Ə.Hüseynzadə olmaqla H.Cavidin, M.Hadinin, A.Şaiqin, A.Səhətin, Ə.Ağaoğlunun, S.Səlməsinin, A.Divanbəyoğlunun və b. daxil olduğu “Füyuzat” ədəbi məktəbi (Ətraflı

bax: İ.Həbibbəyli. “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”, Ş.Vəliyev. “Füyuzat” ədəbi məktəbi”.

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasına XX əsrin əvvəlində milli-mənəvi intibahı hazırlayan şəxsiyyətlər kimi Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, H.Cavid daxil olur.

Bu şəxsiyyətlər haqqında Ulu Öndərin nəzəri fikirlərinin şərh və təhlilinə keçməmiş onun bir mülahizəsinə də nəzər salmağa ehtiyac duyuruq: “Ötən 70 illik dövrdə (sovet dövrü nəzərdə tutulur – S.Ə.) tariximiz təhrif edilmişdir, həm XX əsrin tarixi, həm də ondan əvvəlki dövrlərin tarixi təhrif olunmuşdur” (s.182).

Həqiqətən də milli istiqlala nail olduğumuz 20 il (1991-2011) ərzində tarix və ədəbiyyatşünaslıq elmimiz həm yanlış öyrənilmiş sahələri, həm də qadağan olunmuş səhifələri istiqlal ideologiyası ilə öyrənməli oldu. İki fundamental iş – 7 cildlik “Azərbaycan tarixi” və 6 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” bunu əyani şəkildə əks etdirməkdədir.

H.Əliyev dönə-dönə qeyd edir ki, xüsusilə tariximizin XIX və XX əsrləri sovet ideologiyasının istədiyi kimi araşdırılmış, obyektiv həqiqətlər dünya ictimaiyyətinə çatdırılmamışdır. Bu həmin dövrlərin ədəbiyyat tarixinə də aiddir.

Azərbaycanda XX əsrin ədəbi tarixi prosesini ətrafına yaradıcılığa XIX əsrin sonlarında başlamış ədiblərin toplandığı “Molla Nəsrəddin”lə başlamaq olar. Lakin

eləcə də ətrafına Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, Ə.Ağaoğlu, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət kimi romantiklərin toplandığı “Füyuzat” bu faktı mütləqləşdirməyə imkan vermir. Görkəmli nəzəriyyəçi Yaşar Qarayevin qənaəti ilə desək, XX əsrin önlərində Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq metodlarının paralelliyi və bir-birinə müsbət təsiri mövcud idi (Ətraflı bax. Yaşar Q. Realizm: sənət və həqiqət. B., Elm. 1980.). Beləliklə, realizmi və romantizmi paralel öyrənmədən XX əsrin önlərindəki – sovet işğalına qədərki ədəbi-tarixi proses barəsində bütöv təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. H.Əliyevin nəzəri-tarixi konsepsiyasında da, məsələn, Mirzə Cəlil və Hüseyn Cavid eyni ədəbi-tarixi kontekstdə nəzərdən keçirilir. Ulu Öndər əsrin əvvəllərində yetişmiş böyük şəxsiyyətlərdən Mirzə Cəlilə, Ü.Hacıbəyliyə, M.Ə.Sabirə, N.Nərimanova, H.Cavidə və C.Cabbarlıya xüsusi əhəmiyyət verir.

H.Əliyevin təhlil metodologiyasında, estetik dəyər meyarlarında tez-tez işlətdiyi bir fikir var: sənətkara öz dövrünün kontekstində dəyər vermək. O, Cəlil Məmmədquluzadəyə də, S.Vurğuna da yaşadıkları zamanın çevrəsində qiymət verirdi. Məsələn: “Şübhəsiz ki, Səməd Vurğunun əsərləri öz dövründə yazılıbdır. O dövrün hökmü, tələbləri Səməd Vurğunun əsərlərində də öz əksini tapıbdır” (s.363-364).

Belə dəyərləndirmə üsulu H.Əliyevin görüşlərinə tarixilik gətirir, fikirlərinin məntiqini təmin edir. Onun

bütövlükdə XX əsrin ədəbi-tarixi prosesinə, o cümlədən ötən əsrin şəxsiyyətlərinin yaradıcılığına münasibətində də özünü doğruldur. H.Əliyevin təhlil təcrübəsində diqqətəlayiq bir cəhət də var: tarixilikdən müasirliyə gəlmək, başqa cür desək, tarixiliklə müasirliyin vəhdətinə nail olmaq. O Mirzə Cəlilə qiymət verərək deyir: “Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda o bizim müasirimizdir, o bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır...”

Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə, əsərləri ilə, publisistikası ilə böyük mətbuatçılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli dirçəlişində əvəzsiz rol oynamışdır. Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlilin fəaliyyətinin rolu misilsizdir” (s.240-241). H.Əliyev Mirzə Cəlilin və “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin savadsız bir ölkədə xalqın milli mənlilik şüurunun formalaşmasında şəksiz xidmətlərini qeyd edərkən jurnalda əyani dil kimi danışan şəkilləri, bir də jurnalın aydın, sadə və anlaşılıqlı ana dilini xüsusilə qeyd edirdi. Rəssamlar Şmerlinqin, Rotterin, Əzim Əzimzadənin jurnala çəkdiyi şəkilləri, karikaturaları Ulu Öndər xüsusilə dəyərləndirir, onları “sözlə oxunmadan fikirləri çatdıran vasitə” hesab edirdi. H.Əliyev deyirdi ki, biz Cəlil

Məmmədquluzadəyə yalnız bir ədəbiyyatçı, yazıçı kimi deyil böyük ictimai-siyasi xadim kimi yanaşmalıyıq. Çünki, “Cəlil Məmmədquluzadə dühası “Molla Nəsrəddin” jurnalında öz əksini tapdı. “Molla Nəsrəddin” onun vasitəsi ilə Cəlil Məmmədquluzadə və jurnalın işinə cəlb olunmuş Azərbaycanın başqa mütəfəkkir adamları xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında, milli ruhunun yüksəldilməsində, milli oyanışında böyük rol oynadılar” (s.242). Xatırlatmaq istəyirik ki, XX əsrin 20-ci illərindən etibarən heç vaxt Mirzə Cəlilin adı “Molla Nəsrəddin”dən ayrılmamışdır. Hətta ona Molla Nəsrəddin deyirdilər. Məsələn, 20-30-cu illərin görkəmli tənqidçisi Əli Nazimin 1936-cı ildə cəmi beş nüsxəsi çıxıb, çapı qadağan olunmuş monoqrafiyası “Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin)” adlanır... Heydər Əliyev Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı”nı “Azərbaycan üçün çox dəhiyanə əsər” kimi qiymətləndirirdi.

Heydər Əliyevin Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına münasibəti bəzi tədqiqatçılardan fərqlənirdi. O, Mirzə Cəlili təkcə yazıçı, böyük jurnalist, mahir publisist, dramaturq... və s. kimi qiymətləndirmirdi. Onun böyük ədibə münasibəti ədəbi-tarixi və bədii fəlsəfi xarakter daşıyır, həm də təkcə öz tarixiliyi ilə deyil, müasirliyi baxımından seçilirdi. Ulu Öndərin bu istiqamətdə, bu gün və gələcək üçün dəyərli fikirlərini müasirlərimizin təfəkkürünə olduğu kimi ünvanlanmasını lazım bilirik: “Biz indi əsrin sonuna doğru addımla-

yarkən müstəqil dövlət kimi öz milli ideologiyamız haqqında düşünməliyik. Milli ideologiyamız şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü, gələcəyi ilə bağlı olmalıdır.

Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyanın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyamızın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir” (s.242-243).

Bu məsələ üzərində H.Əliyevin geniş dayanması təsadüfi deyil. Həqiqətən də XIX əsrin ortalarından başlayan maarifçi fikir mücadilələri iki qüvvətli axın - türkçülük və azərbaycançılıq məfkurələri tərzində paralel olaraq XX əsrə daxil olur. K.Talıbzadə, Ə.Mirəhmədov, Y.Qarayev, X.Məmmədov, N.Şəmsizadə, İ.Həbibbəyli, V.Quliyev, Ş.Vəliyev kimi alimlərin öz əsərlərində əsaslandırdıqlarına görə XX əsrin önlərində “Molla Nəsrəddin jurnalı azərbaycançılıq məfkurəsinin, “Füyuzat” məcmuəsi ilə türkçülüyn mətbuatda bədii – fəlsəfi ifadəsi kimi eyni ildə (1906) yaranmışdı. Heydər Əliyev XX əsrin sonunda milli istiqlalın bərpası döv-

ründə də C.Məmmədquluzadə - “Molla Nəsrəddin” irisnin istiqlal məfkurəsi kimi azərbaycançılıq fəlsəfəsinin formalaşmasında müstəsna roluna böyük dəyər verirdi.

* * *

Heydər Əliyev XX əsrin özünə tarixən, tarixilik prinsipi əsasında yanaşırdı. O, dönə-dönə qeyd edirdi ki, 1920-ci ildən 1990-cı ilə qədər davam edən sovet dövrü ərzində tariximiz təhrif edilmişdir. O, cümlədən vaxtilə müsavətçi, türkçü olduqlarına görə, hətta Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı kimi sovet mədəniyyəti və ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcıları sonralar da suçlanmışlar. 1993-cü ildə Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüş zamanı o, XX əsrin 20-ci illərində ziddiyyətlər burulğanına düşmüş N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı kimi sənətkarlara obyektiv tarixi qiymət verirdi. Ü.Hacıbəylinin 110 illik yubiley mərasimindəki nitqində qürur hissi ilə demişdir: “Üzeyir Hacıbəyov fəvqəladə fitri istedadı, böyük fədakarlığı, mükəmməl təhsili, elmi, vətənpərvərliyi, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə, xalqımızın böyük şəxsiyyətlərindən biri olmuş, dünya korifeylərinin ön sırasında duran, Azərbaycanı təmsil edən görkəmli şəxsiyyət olmuşdur.

Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına böyük töhfələr vermişdir. Bunların içərisində ən görkəmli yer tutan, dünyada məşhurlaşmış, dünyanın hər yerində yayılmış musiqi əsərlərini yaradan və Azərbaycanın çoxəsrlik musiqisini sistemləşdirən, formalaşdıran və dünyaya

təqdim edən Üzeyir Hacıbəyov olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyov ömrünün son gününə qədər həyatını Azərbaycan mədəniyyətinin, musiqisinin inkişafına, insanların təhsillənməsinə, maariflənməsinə həsr etmişdir. O həm yazıçı, publisist, həm də alim, maarifçi, filosof, ictimai-siyasi xadim olmuş, dövlət işlərində fəal iştirak etmişdir” (s.289-290). Bütün ziddiyyətlərinə, müharibə və siyasi qalmaqallarına baxmayaraq XX əsr bütövlükdə Heydər Əliyevə doğma idi. Axı bu, Heydər Əliyevin əsri idi, o bu əsrin dördüncü üçdəndən çoxunu yaşayıb yaratmışdı. Obrazlı desək, bu yüzillik Heydər Əliyevə xidmət etmişdi.

Ulu öndərin Üzeyir bəylə bağlı yubiley nitqində təkcə Üzeyir bəyə və XX əsr klassiklərinə deyil, ümumən ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərə deyilən olduqca maraqlı bir fikir var: “Hansı hakimiyyət olursa-olsun, xalqa sdaqətlə xidmət edən, xalqın irəli getməsinə çalışan adam heç bir şeylə hesablaşmamalıdır”(s.295). Ü.Hacıbəyli belə ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərdən biri idi. Beləliklə də H.Əliyev istedadı və yaradıcı şəxsiyyəti bütün hakimiyyətlərdən, ictimai mühitin təzyiqindən üstün tutur, böyük sənətkarın ilahi qüdrətini təsdiq etmiş olurdu. Heydər Əliyev ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi ədəbi-mədəni prosesə və yaradıcı şəxsiyyətlərə münasibətdə də güzəştə, dönməz adam idi. Onun üçün istedad və şəxsiyyət başlıca meyar idi.

Heydər Əliyev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının sovet dönməsində, xüsusilə yaradıcılıqları 30-50-ci illərdə

formalaşmış bəhrə vermiş sənətkarların ədəbi-tarixi xidmətlərini, bütünlüklə onların irsinin bədii-fəlsəfi dəyərini müəyyən edərkən istedadla şəxsiyyətin vəhdətinə yüksək önəm verirdi. Məsələn, o, “Azərbaycan yazıçılarının ağsaqqalı” Süleyman Rəhimovu Azərbaycan xalq həyatını əhatəli təsvir etməklə, “roman janrının inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş” ədib kimi dəyərləndirir. “İlyas Əfəndiyev görkəmli nasir, dramaturq, publisist və eyni zamanda fəal ictimai xadimdir. Onun ədəbi yaradıcılığı parlaq, orijinal istedadı ilə, qaldırılan problemlərin dərinliyi, yüksək xalq sənətkarlığı ilə fərqlənir” qənaətinə gəlir. Xalq yazıçısı adına layiq görülərkən demişdir: “İlyas Əfəndiyevin əsərləri həm səlis, gözəl bədii dilinə, həm dərin məzmununa görə, həm də yüksək sənətkarlığına görə fərqlənir, oxucuya böyük estetik təsir bağışlayır... yazıçı cəmiyyətimizin mənəvi təşəkkülünü diqqətlə izləyir, onun mənasını açıb göstərir”; “Nəbi Xəzri öz şeirlərində xalqımızın həm qəhrəman keçmişini, həm də bu günkü həyatını və sabahını yüksək ustalıqla, fitri sənətkarlıqla tərənnüm edir”. Bu obyektiv mülahizələr XX əsrin 80-ci ilində söylənilmişdir, hələ qarşıda əsrin başa çatması üçün düz 20 il var idi. Bu illər Heydər Əliyevin həm SSRİ rəhbərlərindən biri kimi, həm də müstəqil Azərbaycanın prezidenti kimi gərgin mübarizə illəri oldu. O bir an da olsun ədəbiyyatı unutmadı, Azərbaycan ədəbiyyatından ayrı düşmədi. Əksinə o, Azərbaycan xalqına daha da yaxınlaşmaq,

soykökündən qopmamaq, tarixin dolaylarında yanılma-
maq üçün ədəbiyyatdan, ana dilindən, çoxəsrlilik tarixi-
mizdən, qədim türk kökündən bərk yapıydı, bəlkə də
məhz bunların sayəsində bütün zamanlarda tarixin üzü-
nə çıxıa bildi, tarixdə əzəmətlə göründü.

XX əsr ədəbi-tarixi epoxa kimi Heydər Əliyevin
yaradıcılığına öz çoxcəhətli tendensiyaları və ədəbi şəx-
siyyətləri ilə daxil olmuşdur.

3.2. Zaman yaşa dolur, insan kamala

*Qalib gələcəkmi cahanda kamal?!
S.Vurğun*

XX əsrin ədəbi-tarixi prosesini üç əsas mərhələyə
bölmək olar: 1. Sovet işğalına qədərki dövr; 2. Sovet
dövrü; 3. İstiqlal epoxası. Əsrin ilk onillikləri Azərbay-
can tarixi-ictimai fikrində, ədəbi-mədəni həyatda milli
oyanış, milli-mənəvi özünüdərk epoxası idi. XIX əsr
maarifçilərinin fikir axtarışları inkişaf edərək XX əsrin
əvvəllərində türkcülük və azərbaycançılıq kimi fəlsəfi
məfkurə axınları yaratdı. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyya-
tının yeni milli təməltapma mərhələsi sayıla bilər:
C.Məmmədquluzadə, Sabir, Ü.Hacıbəyli, Ə.Haqverdi-
yev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, M.Rə-
sulzadə bu epoxanın ədəbi-tarixi fikir korifeyləri idi.

Belə hesab edirik ki, ikinci mərhələnin əsasını ilk

böyük əsərlərini – “Şeyx Sənan” və “İblis”i əsrin önlə-
rində yazmış H.Cavid və C.Cabbarlı qoymuşdur. Sovet
dövrünün – 1920-90-cı illərin klassikləri S.Vurğun,
S.Rüstəm, M.Müşfiq, M.Rahim, R.Rza, S.Rəhimov,
Əbülhəsən, M.Hüseyn, M.İbrahimov, S.Rəhman, M.Or-
dubadi, İ.Əfəndiyev hesab olunur. Yaradıcılıqları əsasən
60-cı illərdə formalaşmış B.Vahabzadə, M.Araz, Ə.Kə-
rim, X.Rza, Ə.Salahzadə, F.Qoca, N.Həsənzadə, Qabil,
İ.Hüseynov, Anar, S.Əhmədov, Elçin, İ.Məlikzadə və s.
kimi sənətkarlar ədəbi-tarixi prosesdə yeni-altmışıncılar
mərhələsi idi. Tənqidçilər, məsələn, A.Hüseynov, Y.Qa-
rayev, Elçin, N.Şəmsizadə, V.Quliyev, V.Yusifli bu fi-
kirdədir ki, 70 illik sovet dönməində əslində keyfiyyət
etibarı ilə iki cür ədəbiyyat olub: 1. Kommunist – bol-
şevik ideologiyasına xidmət edən xalis sovet-sosrealizm
ədəbiyyatı; 2. Sovet dövrünün milli Azərbaycan ədə-
biyyatı.

XX əsrin ədəbi-tarixi prosesində ən uca zirvədə
H.Cavid, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı, öz qeyri-adi istedadı
və şəxsiyyəti ilə Səməd Vurğun qərarlaşır. S.Vurğun
təkcə Azərbaycan şerinin, təkcə ümumsovet ədəbiyya-
tının deyil, dünya poeziyasının böyük simalarından biri-
dir. Buna görə də təbii olaraq onun irsi və şəxsiyyəti
H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses təlimində əsas yerlərdən
birini tutur. H.Əliyev XX əsr şairləri içərisində S.Vur-
ğunu və M.Şəhriyarı çox sevirdi. O, S.Vurğunun “Azər-
baycan” şerini deyəndə həmişə kövrəlirdi. Elə bilir ki,

H.Əliyevin milli ideologiyamız olan - azərbaycançılıq fəlsəfəsinin əsasında bu proqram xarakterli şeir dayanır.

H.Əliyev yazıb: “Gənc vaxtlarımdan Səməd Vurğunun şeirlərini, əsərlərini sevərək, onların təsiri altında həm təhsil almışam, həm formalaşmışam. Ona görə də onun ədəbi irsinə Azərbaycanda həmişə böyük hörmət edilməsi üçün və ondan istifadə olunması üçün bütün imkanlardan istifadə edib, lazımi tədbirlərin görülməsinə çalışmışam” (Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. B., Ozan, 1999, s.305). Böyük həyat həqiqəti ilə süslənmiş bu səmimi etiraf bir daha sübut edir ki, ümumiyyətlə H.Əliyevin ədəbiyyatımıza münasibətinin ali prinsipi ona olan sevgidir.

H.Əliyev S.Vurğuna dünya poeziyası kontekstində qiymət verirdi. Müləhizələrindən biri belədir: “Səməd Vurğuna Azərbaycan xalqının hədsiz məhəbbəti, hörmət və ehtiramı məlumdur. XX əsrdə mədəniyyətimizdə, ədəbiyyatımızda, ictimai-siyasi həyatımızda Səməd Vurğunun xidmətləri olduqca böyükdür və ona görə də xalq onu sağlığında da sevib, ona sitayiş edib. İndi artıq 40 ildir ki, o, dünyasını dəyişib, ancaq xalq nəinki onu unutmur, daim onun yaradıcılığından bəhrələnir, onun əsərlərinin sevə-sevə oxuyur, onun əsərlərini təsiri altında tərbiyələnir. Bu gün müstəqil Azərbaycanda milli azadlıq şəraitində, müstəqillik şəraitində Səməd Vurğunun əsərləri bizim hamımız üçün və xüsusən gələcək nəsil üçün, bu günün gənc nəsli üçün böyük bir sə-

vətdir” (s.302-303).

H.Əliyevin 1997-ci ildə şairin 90 illik yubileyində söylədikləri S.Vurğunun bənzərsiz irsinin tədqiqi üçün yeni imkanlar açdı – vurğunşünaslıqda yeni mərhələnin əsasını qoydu. Bu yanaşmanın əsasında həm də məhz S.Vurğun irsindən qaynaqlanan yeni məfkurə - azərbaycançılıq fəlsəfəsi dayanırdı. H.Əliyevin S.Vurğuna münasibətində iki cəhət vəhdət təşkil edirdi: biri ictimai-tarixi, ikincisi, mistik-mənəvi. O bir müləhizəsində deyirdi: “Səməd Vurğun dövrünün, zamanəsinin mühitində, çərçivəsində yazıb, yaradıb və Azərbaycan xalqı qarşısında əvəzsiz xidmətlər göstərirdi. Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini, dünya ədəbiyyatını zənginləşdirirdi. Fitri, parlaq istedadı, çox nadir xüsusiyyətlərə malik olan istedadı, eyni zamanda, ən gənc yaşlarından yazıb yaratmaq əzmi Səməd Vurğunu qısa bir zamanda xalqımızın sevimli şairinə çevirmiş və o, həm Azərbaycanda, həm də bir çox xarici ölkələrdə tanınmış, sayılan bir insan olmuşdur” (s.360). Bu gün üçün hər şeydən maraqlı və önəmli olan H.Əliyevin şairin ilahi vergisi olan “fitri, parlaq, ən nadir xüsusiyyətlərə malik olan” istedadını dəyərləndirməsidir. Sovet dönəmində Allah vergisi olan ilhamı və istedadı belə yüksək qiymətləndirmək mümkün deyildi.

İstedad Tanrının insana bəxş etdiyi ən qiymətli sərvətdir, onu qorumaq və qədrini bilmək lazımdır. S.Vurğunun istedadı xüsusi bir estetik kateqoriyadır. Onun

poeziyasının bədii-fəlsəfi mahiyyətini açmaq üçün əvvəlcə istedadını təhlil etmək lazımdır. Bu istedadın poetik üfüqləri olduqca geniş idi. O, nə coğrafi, nə də estetik sərhəd tanıyırdı. S.Vurğun istedadı özü bir estetik kateqoriya idi. Həmin istedadın özünü fəlsəfi-psixoloji baxımdan təhlil etmək çağdaş nəzəri fikrin qarşısında duran estetik problemlərdəndir. H.Əliyev yazıb: “Səməd Vurğunun yaradıcılığı dəryadır, indiyədək yazılanlar bunun hamısını əks etdirə bilməyib” (s.360). H.Əliyev bütün böyük sənətkarlara, istedadını öz əsərləri ilə milli sərvətə, bəşəri irsə çevirənlərə qədim Şərq ənənələri kontekstində yanaşırdı: “Səməd Vurğun böyük şairdir. Şərq aləmində şair həmişə böyük hörmətə layiq olubdur. Səməd Vurğun isə öz dövrünün şairlərinin şairi olubdur. Səməd Vurğun Azərbaycan şeirinə çox böyük yeniliklər gətiribdir...” (s.360)

Bu yeniliklər çoxdur: Səməd Vurğun yeni bədii ifadə sistemi, yeni poetika yaratdı. Böyük H.Əliyev doğru qeyd edir ki, şairin Azərbaycan şerinin poetikasına gətirdiyi ən böyük yenilik şeir dilini xalq dilinə maksimum yaxınlaşdırması idi. Dilə münasibət H.Əliyevə görə şairin sənətkarlıq meyarıdır: “Səməd Vurğunun şeri Azərbaycan dilini zənginləşdiribdir, inkişaf etdiribdir, Azərbaycan dilini hər bir azərbaycanlı üçün doğma, sevimli, şirin edibdir. Bu da Səməd Vurğunun Azərbaycan xalqı qarşısında göstərdiyi böyük xidmətlərdən biridir.

Səməd Vurğun şerinin böyüklüyü, eyni zamanda

gözəlliyi ondan ibarət idi ki, onun hər kəlməsi, hər sətri hər bir azərbaycanlının qəlbinə çatırdı, onun beynini fəth edirdi, onu öz təsiri altına salırdı” (s. 361).

Biz bu fikirdəyik ki, Azərbaycan ədəbi dilini XVI əsrdə dahi Füzuli, XVIII əsrdə M.P.Vaqif və XX əsrdə S.Vurğun ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Öz zamanələri üçün novator hadisə olan bu dil inqilabları, hesab edirik ki, S.Vurğun yaradıcılığında bəlləşdi. Tarixi sadələşmiş şəkildə heç kim S.Vurğun qədər mənzum dramaturgiyaya gətirməmişdir. Ümumiyyətlə qeyd edək ki, əsas böyük romantik şair H.Cavid tərəfindən qoyulmuş mənzum tarixi dram – ümumiyyətlə mənzum dram “Vaqif” əsəri ilə zirvələşir. S.Vurğundan sonra B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə kimi sənətkarlar dəyərli mənzum dram və mənzum tarixi dramlar yazdılar. Lakin, “Vaqif” həm məzmununa, həm bədii pafosuna, xüsusilə poetikasına və dil aydınlığına görə hələlik zirvə olaraq qalır. Ulu öndər H.Əliyev bu əsərə çox böyük qiymət vermişdir: “Vaqif” pyesi XX əsr mədəniyyət, ədəbiyyat tariximizdə ən görkəmli yer tutubdur.

“Vaqif” əsəri Azərbaycan xalqına, onun Molla Pənah Vaqif kimi bir şəxsiyyətini tanıdan əsərdir. “Vaqif”i geniş tanıtmmaq, onu xalqa daha da yaxınlaşdırmaq, Vaqifin şəxsiyyətini açmaq, onu surətini xalqa göstərmək və Vaqifi xalqa doğma etmək – bunların hamısını Səməd Vurğun etdi.

Azərbaycan Dram Teatrının tarixində “Vaqif” pyesi

bir inqilab oldu.

Səməd Vurğun bir əsərlə bizim milli mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyatımıza aid nə qədər böyük məsələləri həll edibdir. Səməd Vurğun xalqımıza nə qədər böyük xidmətlər göstərmişdir” (s.361-362). Elə bilirik ki, bu parlaq fikirlərin xüsusi şərhə ehtiyacı yoxdur.

Bütün xalqların tənqidi və nəzəri-estetik fikri bu qənaətdədir ki, sənətkarın böyüklüyü onun dilə münasibəti ilə ölçülür. İki cür sənətkar var: bir var hazır ədəbi dildən bacarıqla istifadə edən, dilin gözəlliyini qoruyan sənətkar; bir də var dil yaradan sənətkar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid, C.Cabbarlı və S.Vurğun dil yaradan sənətkarlar idi.

S.Vurğun yaradıcılığı XX əsrdə ədəbi-bədii dilin yeni mərhələsi idi. H.Əliyev bu cəhəti xüsusi bir həssaslıqla ön plana çəkir. “Səməd Vurğun ana dilimizi - Azərbaycan dilini təkmilləşdirib inkişaf etdiribdir. Bu Səməd Vurğunun ən böyük xidmətlərindən biridir. İndiki dilimiz – türk dilləri qrupuna məxsus olan Azərbaycan dili, məhz Səməd Vurğun kimi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı nəticəsində bu qədər gözəlləşib, bu qədər zənginləşib, səlisləşib, şirinləşibdir.

Biz bu dilimizlə fəxr edirik və fəxr edə bilirik” (s.363). Heydər Əliyev Səməd Vurğun yaradıcılığına və

şairin şəxsiyyətinə hərtərəfli yanaşırdı. O, S.Vurğuna öz zamanəsinin məcrasında, tarixilik kontekstində müraciət edir, münasibət bəsləyirdi. Qeyd edirdi ki, yazıb-yaratdığı dövrün – sovet rejiminin ən sərt epoxası olan 1925-1955-ci illərin tələbləri onun da yaradıcılığına təsirsiz qalmırdı: “Bu gün heç kəs buna görə Səməd Vurğunun əvəzindən üzr istəməməlidir” (s.364). O göstərirdi ki, hansı mövzuya həsr olunmasından asılı olmayaraq S.Vurğunun bütün əsərləri ilə Azərbaycan xalqı fəxr etməlidir. Məsələn, o, komsomola həsr olunmuş “Komsomol”, kommunist partiyasını mədh edən “Zamanın bayraqdarı” poemalarını misal gətirir və göstərir ki, bu əsərlərində də o “öz əqidəsinə xidmət edib”, yüksək şəriyyət yaradıb.

Heydər Əliyev Səməd Vurğunu bir alim kimi də yüksək qiymətləndirirdi. Məlumdur ki, şair 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası yarananda seçilən ilk akademiklərdən biri, sonralar isə Akademiyanın vitse-prezidenti olub. H.Əliyev yazıb: “Səməd Vurğun eyni zamanda böyük alim – filosof idi... Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən, yaradıcılarından biridir. Ən böyük xoşbəxtlik ondadır ki, Səməd Vurğun ömrünün son illərində həmin akademiyanın vitse-prezidenti vəzifəsini daşımışdır və Azərbaycan elminin, ədəbiyyatşünaslığının inkişafında çox əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir” (s.363).

Heydər Əliyev bütün parametrlərdə Səməd Vurğunu

öz vətəninə, böyük xalq mədəniyyətinə bağlı, dilini, vətəninə sevmək böyük milli şair kimi təhlil edirdi. Ona görə milli kimliyimizin tarixi-mənəvi dərkində S.Vurğunun misilsiz rolu olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, H.Əliyevin ən çox sevdiyi şeirlərdən biri Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri idi. O, bu şeri söyləyərkən, həmişə doluxsunurdu, bu şerdəki dərin vətənpərvərlik, şəriyyət onu vəcdə gətirirdi. O deyirdi: “Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeri dillərdə əzbər olubdur. Bilirsiniz, o qısa sözlərdə o qədər dərin mənalara var ki, həmin sözləri hər bir insan dilinə gətirib, təkrar edərkən öz xalqına, ölkəsinə bir daha öz məhəbbətini, sevgisini, sdaqətini ifadə edir:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənim sən!
Anam, doğma Vətənim sən!
Ayrılarmı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Biz Səməd Vurğunun ruhu qarşısında baş əyərək deyə bilərik: Əziz şairimiz, sənənin canın qədər sevdiyin Azərbaycan bu gün müstəqil dövlətdir. Sənənin canın qədər sevdiyin xalqın bu gün azaddır” (s.366). Bu şeir, əslində möhtəşəm bir Azərbaycançılıq himnidir. Onu azərbaycançılıq fəlsəfəsinin üvertürası adlandırmaq olar. Bu şer ümummilli liderimizi azərbaycançılıq fəlsə-

fəsinə yaratmağa sövq etmiş, onun qəlbində daima vətənpərvərlik duyğularını alovlandırmışdır. H.Əliyev onu təkcə bir xalqın – mənsub olduğu xalqın yox, hər bir insanın vətəni sevməyə ruhlandıran himn kimi qiymətləndirir. Bu da “Azərbaycan” şeirinin ümumbəşəri dəyər və əhəmiyyətini təsdiq edir.

Əgər Səməd Vurğun XX əsrin poetik zirvəsi idisə, Heydər Əliyev XX əsrin siyasət zirvəsi idi. Onun S.Vurğun barəsində fikirləri tənqid və ədəbiyyatşünaslığa XX əsrin ədəbi-tarixi prosesinə, poeziya və mədəniyyətinə yeni istiqlal məfkurəsi - azərbaycançılıq fəlsəfəsinə əsaslanan metodologiya ilə yanaşmanın nəzəri nümunəsini verir. S.Vurğunun yaradıcılığı XX əsrdə Şərq və Avropa poetik sivilizasiyalarının mükəmməl bir vəhdəti idi. O, Şərq şeirinin bütün ən yaxşı təcrübələrini ustalıqla mənimsəmiş poetik ilham sahibi olan nadir şəxsiyyət idi. S.Vurğun eyni zamanda Avropa şeir mədəniyyətini, xüsusilə rus poeziyasının yaradıcılıq təcrübələrini dərinləndirən mənimsəmiş, onları vəhdət halında, yaradıcı tərzdə, novatorcasına öz yaradıcılığına gətirməyə nail olmuşdu. Bu həqiqəti Səməd Vurğun A.S.Puşkinə həsr olunmuş “Rus şeirinin günəşi”, “Şairin hüquqları”, “Böyük ədəbiyyat uğrunda” kimi məqalələrində SSRİ Yazıçılar İttifaqının II qurultayındakı (1954) “Sovet poeziyası haqqında” adlı məşhur məruzəsində parlaq bir şəkildə əks etdirirdi. S.Vurğunun məruzəsi XX əsr ümumsovet poeziyası haqqında ən əhatəli bir əsər idi. Burada həm

şairin söz sənətinin ucalığı, həm böyük yaradıcılıq təcrübəsi, həm ilahi vergisi olan ilhamı, həm də yüksək nəzəri təfəkkürü görünməkdədir. Həyatı, yaradıcılıq taleyi sübut edir ki, S.Vurğun xoşbəxt sənətkardır. H.Əliyev onun barəsində demişdir: “Hər bir insanın özünəməxsus taleyi vardır. Az ömür yaşamasına baxmayaraq, Səməd Vurğunun taleyi xoşbəxt taledir. Ona görə xoşbəxt taledir ki, Səməd Vurğun 50 il yaşasa da, amma 40 ildir, Azərbaycan xalqının dilindən və dünyanın çox xalqlarının dilindən düşmür” (s.364).

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasına Səməd Vurğun heç bir ideologiyanın çərçivələrinə sığışmayan sənətkar kimi daxil olur. Böyük liderin onun mühitinə, taleyinə və yaradıcılığına verdiyi qiymət sosial və estetik meyarla vəhdətdə iştirak edir. Obrazlı desək, cəmiyyət naminə sənət və sənət naminə cəmiyyət birləşir. Amma bir həqiqət həmişə öz mövqeyində qalır: Heydər Əliyev bədii sərvətlərdən dövlətçilik məqsədləri üçün istifadə edirdi. S.Vurğunun sənətinin bədii-fəlsəfi pafosunu müəyyənləşdirən azərbaycançılıq qayəsi böyük liderə yeni fəlsəfəni formalaşdırmaq üçün lazım idi.

Səməd Vurğun sənəti insan idrakının təntənəsi haqqında poetik himn idi.

3.3. Yandıraraq yaşadan poeziya

*Ömrümün mənası bu üç sözdən ibarətdir:
çiydim, bişdim, yandım. –*

Cəlaləddin Rumi

Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və elminin parlaq bir səhifəsidir. 50-ci illərdə yaradıcılığa başlasa da onun poetik manifesti 60-cı illərdə formalaşmış, estetik idealı altmışıncılar mühitində büllurlaşmışdır. B.Vahabzadə Azərbaycan fəlsəfi-intellektual poeziya təmayülünə mənsub görkəmli bir sənətkardır. 60-cı illərdə sərt rejimli dəmir imperiyada kiçik bir mülayimləşmə yarananda Azərbaycanda milli hissin güclənməsində B.Vahabzadənin, M.Arazın, X.Rzanın mühüm xidmətləri oldu. Onları ciddi həbs cəzası gözləyirdi. B.Vahabzadənin milli-mənəvi taleyimizdən bəhs edən rus imperializminə qarşı yazılmış məşhur “Gülüstan” poeması qadağan olundu. Belə bir çətin məqamda o zaman DTK-nın rəhbəri olan H.Əliyev müxtəlif vasitələrlə onların azadlıqda qalmasına nail oldu. Hər üç şairin, xüsusilə B.Vahabzadənin yaradıcılığı həmişə, lap ömrünün sonuna kimi H.Əliyevin diqqət mərkəzində olub. O, Bəxtiyarı və Şəhriyarı milli şerimizin korifey sənətkarları kimi çox sevir və yüksək qiymətləndirirdi. O, çıxışlarının birində deyib: “Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Arazın, Xəlil Rzanın – bu üç şəxsin adını mən fərəhlə çəkirəm. Dünən

mən üç fərman vermişəm. Bildiyimiz kimi müstəqil Azərbaycanın ən yüksək ordeni “İstiqlal” ordenidir. İndiyə qədər bu ordenlə heç kəs təltif olunmayıbdır. Dü-nən isə mən fərman verərək Bəxtiyar Vahabzadəni, Məmməd Arazı və mərhum Xəlil Rzanı “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişəm. Bu bir təsadüf, yaxud ki, birdən mey-dana çıxmış, mənim tərəfimdən birdən qəbul olunmuş qərar deyil. Bu haqda mən çox düşünürəm.

Bilirsiniz, milli azadlığa nail olmaq üçün xüsusən bi-zim xalqımızda milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun canlanması lazımdır. Bu da asan bir proses deyildir... Yaşadığımız o rejim dövründə bu prosesə açıq təkən vermək də çətin idi. Ancaq Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza kimi insanlar öz yaradıcılığı ilə bu sahədə çox iş görüblər” (Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. B., Ozan, 1999. s.250-251). H.Əliyev bu üç istiqlal şairinin, xüsusən də B.Vahabzadənin cəsa-rətini yüksək dəyərləndirirdi. B.Vahabzadə filosof şair, dramaturq və ədəbiyyatşünas alim kimi həmişə eyni es-tetik ideala xidmət etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında dahi Füzulinin, türk və Azərbaycan romantik poeziyası-nın ənənələrini davam etdirmişdir.

*Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır.
Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək -
Şamın yaşaması yanmağındadır.*

O, “Sən yanmasan, mən yanmasam Nasıl çıxar qaran-lıqlar aydınlığa?” – deyərək haykıran böyük türk şairi Na-zim Hikmətlə eyni estetik idealın daşıyıcısıdır. Bəxtiyar poeziyasına böyük sufilərdən – Mövlana Cəlaləddin Ru-midən, Mövlana Məhəmməd Füzulidən gələn bu yanğı poeziyada yandıraraq yaşatmaq üsulu idi. Ömrünü şam kimi əridib qaranlıqları işıqlandırmaq əqidəsi B.Vahab-zadənin dramaturgiyasında – “Hara gedir bu dünya”, “Özümüzü kəsən qılnc” (“Göytürklər”), xüsusilə böyük hürufi şair-filosof İ.Nəsimiyə həsr edilmiş “Fəryad” dra-matik faciəsində milli səhnəmizə də gətirildi. Mənəvi-psixoloji mövzuda yazılmış “Hara gedir bu dünya” ta-maşasına baxdıqdan sonra müəllifi, gənc rejissor B.Os-manovu və teatrın kollektivini təbrik edən Heydər Əli-yev demişdir: “Bəxtiyar Vahabzadənin hər bir əsəri də-yərlidir, qiymətlidir. Onun hər bir əsəri bizim mədəniy-yətimizi, incəsənətimizi, ədəbiyyatımızı inkişaf etdirir. Bəxtiyar Vahabzadə adətən şeirlər, poemalar yazır, an-caq bir neçə səhnə əsəri də yaradıbdır. O, 70-ci illərə də uğurlu əsərlər yazmışdır. 1991-ci ildə də belə bir əsər yaradıbdır” (s.447). H.Əliyevi bu tamaşada cəlb edən konfliktin gözlənilməz sonluqla açılışı, hadisələrin qeyri adi məntiqi olmuşdu. O, bu psixoloji pyesi “elmi əsər” adlandırırdı.

Ulu öndərin diqqətini cəlb edən ikinci mühüm cəhət tamaşanın hazırlıqlı tamaşaçı üçün nəzərdə tutulması,

mürəkkəb həyatı proseslərin dərin psixoloji qatlarını qaldırması idi: "Bu tamaşa həyatı əks etdirir. Bəxtiyar müəllim belə bir əsər yazmaqla insan yaranandan indiyədək adamların arasında, onların həyatında gedən psixoloji prosesi əks etdirmək istəyib. Hesab edirəm ki, o, buna nail olubdur" (s. 448). H.Əliyev göstərir ki, B.Vahabzadənin "Hara gedir bu dünya" əsəri insanı paklıq, mənəvi saflıq, mənəvi təmizlik uğrunda mübarizəyə sövq edən, dəvət edən bir əsərdir. H.Əliyev əsərin qəhrəmanı Laçını öz əqidəsi uğrunda, əxlaq uğrunda mübarizədə ardıcıl, dönməz, sadıq olduğuna görə yüksək qiymətləndirirdi.

Ulu Öndər əsəri həm də obyektiv surətdə tənqid edərək deyib: "Mən Bəxtiyar müəllimə bildirmək istəyirəm – bu əsərdə bəzən bir az ümitsizlik hiss olunur. Ümitsizlik olmamalıdır. İnsan ümidlə yaşamalıdır ki, cəmiyyət mənfi hallardan xilas olsun. Biz bəlkə də buna nail ola bilməyəcəyik. Amma gələcək nəsillər buna mütləq nail olacaqlar. Əsərdə kökə qayıtmaq məsələsi var, mən onun mənasını belə anlayıram ki, kökümüzdə olan müsbət cəhətləri götürmək lazımdır. Mən də sizinlə razıyam ki, tamaşadakı kimi ibtidai icma quruluşuna qayıtmayacağıq. Bu mümkün deyil" (s.450).

H.Əliyev adi tamaşaçı üçün çox çətin hesab etdiyi əsərdə ümitsizliyi tənqid edir. Mövzunun aktuallığını xüsusilə vurğulayan əvəzolunmaz lider, "İnsan ümidlə yaşamalıdır, mən bədbin deyiləm, nikbinəm və bu əsə-

rin ümitsizlik nüansları, notları ilə də razı deyiləm" deyir. Onun fikrincə borcumuz mükəmməl insan, mükəmməl insan cəmiyyəti yaratmaqdır. B.Vahabzadənin əsəri də məhz bu qayəyə xidmət edir. H.Əliyev konkret şəxslərə də, konkret əsərlərə də təkcə öz zövqündən çıxış edərək dəyər vermir, konkret tarixi kontekstdə, mövcud cəmiyyətin tarixi gedişatını nəzərə alaraq təhlil edir və dəyər verirdi.

B.Vahabzadənin yaradıcılığına münasibət də belə idi. O, B.Vahabzadənin yaradıcılığına Azərbaycan fəlsəfi-intellektual poeziyasının poetik təkamülü məcrasında yanaşır, ona əqidə şairi, məslək şairi, şəxsiyyətinə sadıq sənətkar kimi dəyər verirdi.

1998-ci il aprel ayının 12-də H.Əliyev Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrında B.Vahabzadənin "Özü-müzü kəsən qılınc" ("Göytürklər") pyesinin tamaşasına baxır. O bu dramı "milli birliyi, dövlətçiliyimizi qorumağa səsləyən əsər" kimi yüksək qiymətləndirir. Biz artıq qeyd etmişik ki, H.Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyətin bütün məsələlərinə, konkret əsərlərin ədəbi-tarixi prosesdəki roluna məhz dövlətçilik prizmasından baxırdı. "Tarixi mövzuda əsər yazmaq mürəkkəbdir, çətin-dir....

Belə bir əsər qədim tariximizin, o cümlədən millətimizin qədim köklərinin tarixinin böyük bir səhifəsini açıb ictimaiyyətə göstərir. Bunun özü böyük bir işdir və hesab edirəm ki, böyük yaradıcılıq qələbəsidir. Bunu

Bəxtiyar Vahabzadə çox böyük məhəmətlə edibdir.

...Millətimizin tarixi elə gətirib ki, onu keçmiş zamanlarda təhrif ediblər” (s.464).

H.Əliyev tariximizin indiki və gələcək nəsillərə çatdırılmasını xalq, millət, tarix və gələcək nəsillər qarşısında böyük xidmət hesab edirdi: “Bu xidmətə görə mən Bəxtiyar Vahabzadəyə xüsusi təşəkkür edirəm və hesab edirəm ki, millətimiz, xalqımız, cəmiyyətimiz də bu təşəkkür sözlərimə qoşulacaqlar və daim minnətdar olacaqlar” (s.465).

H.Əliyev “Özümüzü kəsən qılınc” əsərinin bədii-tarixi əhəmiyyətini bir də bunda görürdü ki, tarixi həqiqətləri yüksək pafosla tamaşaçıya çatdıran bu əsərdə müəllif tarixdən ibrət dərsi götürmək məsələsini gündəmə gətirirdi. Ümumiyyətlə, təbiətən türkçü, millətçi olan B.Vahabzadə türk xalqlarının birliyi ideyasını işləyir, türkün qədim tarixini əks etdirən hadisələr – qaradaş qırğınları fonunda müasir türkləri milli-mənəvi birliyə səsləyirdi.

B.Vahabzadənin əsərinin tamaşası ilə bağlı dərin məzmunlu söhbətində H.Əliyev həm də teatra qiymət verir, rejissor və aktyor sənətimizin çağdaş durumu haqqında təsəvvür yaradırdı. O, bir nəzəriyyəçi kimi fikirlər söyləyirdi: “Sözün təsiri onun mənasında və bir də intonasıya ilə deyilməsində, necə ifa olunmasındadır. Bəxtiyar Vahabzadə bu əsəri böyük qəlblə, milli hisslə, böyük istedadla, fədakarlıq və vətənpərvərliklə yazdıqı

kimi, siz də tamaşanı eyni dərəcədə sevə-sevə yaratmısınız. Mən aktyorluq sənətinə az-çox bələdəm. Düzdür, sənətşünas deyiləm, ancaq bilirəm - əgər ifa olunan əsər aktyorun sinəsinə düşməsə, onun ifası süni olacaqdır. Ancaq Bəxtiyar Vahabzadənin əsəri ilə rejissorun və aktyor truppasının harmoniyası pyesi gördüyümüz kimi meydana çıxardı. Ona görə də mən rejissorun, quruluşçu rəssamın, tamaşanın bütün iştirakçılarının yaradıcılıq fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirirəm” (s.468).

H.Əliyev cəmiyyətşünaslıq, dövlətçilik məsələlərində olduğu kimi, ədəbiyyat, mədəniyyət məsələlərində də güzəştəz idi. O, çox iti təfəkkürə, fenomenal yaddaşa malik bir nəzəriyyəçi idi. Uzun illərin rəhbərlik təcrübəsi, adamlarla işləmək bacarığı, yüksək siyasi hazırlığı, qeyri-adi zəkası ona imkan verirdi ki, ən çətin tarixi situasiyalardan asanlıqla çıxış yolu tapsın. O, sözü dəqiq, məntiqlə və yerində işlətməyin böyük ustası idi. H.Əliyev ən çətin vəziyyətlərə qlobal yanaşmanın parlaq nümunələrini vermişdir. Onun B.Vahabzadəyə verdiyi bir cavab olduqca maraqlıdır: “Bilirsiniz, bu əsərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada hansı rolun baş rol olduğunu demək çətinidir. Səhnə əsərlərinin çoxunda baş rol və iki-üç ikinci dərəcəli rollar olur. Kütləvi səhnələrdə iştirak edən rollar da var.

Bəxtiyar Vahabzadə: Müsbət baş qəhrəman sosializm realizmi əsasında yazılan əsərlərdə olur.

Heydər Əliyev: Elə sən də həmişə həmin o sosializm

realizmi əsasında yazmısan. İndi o yazdıqlarını niyə ya-
dından çıxarırsan? Yox, elə deyildir. Niyə elə deyirsən?
Məsələn, Şekspirin əsərlərində - "Hamlet", "Otello" və
başqalarında oş rollar var. Sən burada bir az səhvə yol
verdin. Sənin bu əsərində bilmirəm kimi baş rolun ifa-
çısı hesab etmək olar. Hamısı baş roldur" (s.468).

H.Əliyev öz mövqeyindən dönməyən sərt və prin-
sipial şəxsiyyət idi. O, dünya ədəbiyyatını, mədəniyyət
və incəsənəti dərinlən bilirdi. Göründüyü kimi, o, baş
qəhrəman məsələsini sosrealizm çərçivələri ilə məhdud-
laşdıran müləhizəyə də çox sərt, məntiqli və konkret ca-
vab verir. B.Vahabzadənin səhvi onda idi ki, o, əsərdə
baş rol məsələsi ilə müsbət baş qəhrəman məsələsini qar-
ışıq salırdı. H.Əliyev "müsbət baş qəhrəman" ifadəsini
işlətməmişdi.

H.Əliyev xalq mədəniyyətinin aynası, milli sərvəti-
miz olan ədəbiyyat və mədəniyyətə təsadüfi, düşünül-
məmiş naşı münasibəti heç vəchlə qəbul etmir, sərt
tənqid edirdi. O, müləhizələrinin birində inamla deyirdi:
"Çətinliklər nə qədər çox olsa da, mədəniyyətə, mədəni
irsimizə daim xüsusi diqqət yetirməli və bu sahələrin
geri qalmasına yol verməməliyik... Eləmimizlə, mədəni-
yətımızlə, mədəniyyətimizlə çox ehtiyatlı, çox diqqətli
davranmaq lazımdır. Bu işləri bazar iqtisadiyyatının
ixtiyarına vermək olmaz".

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyası mədəni-
yət və incəsənətə dair sahələri də əhatə edirdi. Görün-

düyü kimi, o, B.Vahabzadənin pyeslərinə teatr tamaşa-
ları əsasında qiymət verir və dönə-dönə qeyd edirdi ki,
bu əsərlər tamaşaya qoyulmasaydı, kitab və jurnallarda
qalsaydı bu qədər böyük effekti və əhəmiyyəti olmazdı.
Beləliklə, B.Vahabzadənin dramatik faciələri kontek-
stində Ulu Öndər həm də milli teatrın çağdaş durumuna
qiymət vermiş olurdu: "Ümumiyyətlə, sizin bu günkü
tamaşanız onu göstərir ki, bizim Azərbaycan teatri yaşa-
yır və inkişaf edir" (s. 468).

Dramaturgiyaya onun səhnə taleyini görmədən, nə-
zərə almadan obyektiv qiymət vermək mümkün deyil.

IV FƏSİL

Heydər Əliyev və Sovet Ədəbiyyatı

4.1. Sovet ədəbiyyatı və sovet dövrü ədəbiyyatı

Ulu öndərin ədəbi-nəzəri irsində, ümumən ədəbi-tarixi proses konsepsiyasında Sovet ədəbiyyatı problemləri geniş yer tutur. Əgər bu problemlər nəzərdən keçirilməyə ömrünün 70 ilini sovet dövlətində, sosializm quruluşunda yaşamış DTK-nın ilk milli rəhbəri və Azərbaycan KP MK-nın Birinci Katibi, habelə keçmiş SSRİ-nin ən yüksək eşelonunda yüksək vəzifə tutmuş tarixi şəxsiyyət kimi ona münasibətimiz H.Əliyevin özünün dönə-dönə tələb etdiyi obyektiv tarixilikdən uzaq bir iş olar. Həqiqət isə budur ki, 1990-cı ilədək biz hamımız sovet rejiminin yetirmələri, sovet ideologiyasının daşıyıcıları olmuşuq. Tarixi taleyimizdən ayıra bilmərik, əksinə, H.Əliyev kimi o dövrə obyektiv qiymət verməliyik. 1994-cü ildə Füzulinin 500 illik yubileyini keçirən Dövlət Komissiyasının iclasındakı “Yekun sözü”ndə o belə demişdir: “Əlbəttə, bunlar təbiidir və heç kimi günahlandırmaq lazım deyildir. Bu həmin dövrün nəticəsidir və indi heç kəs deməsin ki o zaman o, belə düşünməmişdir. Biz hamımız dövrün, zamanın adamları olduğumuzdan onun stereotiplərindən kənara çıxma bilmirdik. Çıxmağa imkan da yox idi... Ona görə də indi kiminsə döşünə döyməsi mənasızdı. Bu bizim tariximizin

reallığıdır. Onun təhrif etmək olmaz... O dövrdə yaşayan və Azərbaycanın mədəniyyətini, ədəbiyyatını inkişaf etdirən adamlara indi irad tutmaq olmaz, bu, günahdır” (Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. B., Ozan, 1999, s. 206-207). Sovet dövrünə, o dövrün ədəbiyyat və mədəniyyətinə, bir hissəsi 1937-nin qurbanı olmuş alim və ziyalılara belə münasibət tarixən düzgündür və obyektiv xarakter daşıyır.

Azərbaycan ədəbiyyatı 70 sənəlik totalitar sovet dövründə böyük nailiyyətlər əldə edib. Təkcə Azərbaycan SSR-in deyil, ümumittifaq ədəbiyyatına da dəyərli poetik-fəlsəfi bəhrələr verib.

H.Əliyev sovet ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirirdi. “Sosializm realizmi yaradıcılıq metoduna əsaslanan sovet ədəbiyyatı bütün dünyada böyük şöhrət qazanmışdır. Sovet yazıçısı hansı dildə yazıb yaratsa da onun ən böyük və ən qədirlən oxucu kütləsi vardır, o öz əsərləri üçün ictimai məsuliyyətini dahi hiss edir. Buna görə də sovet bədii yaradıcılıq əsərləri inqilabi mübarizə ruhu, canlı və alovlu beynəlmiləlçilik ideyaları ilə, əsl humanizm, partiyalılıq və xalqiliklə aşılarmışdır. Çox millətli sovet ədəbiyyatının qüvvətli mənbələri vardır və bu mənbələrin ən qüvvətli rus ədəbiyyatıdır. Çox millətli sovet ədəbiyyatının canlı kökləri ölkəmizin bütün xalqlarının böyük zəka və qüdrətli istedad sahiblərinin unudulmaz bədii irsindədir.” (s.68-69). H.Əliyev sovet ədəbiyyatı anlayışına bütöv, kompleks yanaşırdı. Və bu

ədəbiyyatda ən çox qiymətləndirdiyi onun beynəlmiləl, çoxmillətli olması idi. Sovet ədəbiyyatı dedikdə o, əslində 60-cı illərdə nəzəri fikrə daxil olmuş ümumittifaq ədəbiyyatını nəzərdə tuturdu. Bu ədəbiyyatda türk-islam xalqlarının yeri olduqca böyük idi: Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızistan respublikaları, Dağıstan xalqları - Kırım və Kazan tatarları, başqırd, Altay və Sibir xalqları, tacik müsəlman ədəbiyyatı ümumittifaq ədəbiyyatında təmsil olunurdu. Əlbəttə burada möhtəşəm rus ədəbiyyatı, Ukrayna və Belarus ədəbiyyatları və üç Baltıqyanı respublikanın – Latviya, Litva və Estoniya ədəbiyyatları da aparıcı mövqelərə malik idi. Əgər biz ümumittifaq ədəbiyyatında öz xalqlarını ləyaqətlə təmsil etmiş görkəmli ədiblərin adlarını sadalasaq, bir kitab həcmində olar. Fikrimizin nəhayəti budur ki, sovet ədəbiyyatı çox zəngin, çoxşaxəli, mükəmməl estetik sistemə malik olan bir ədəbiyyat – dünya ədəbiyyatının əsas təmayülü idi. H.Əliyev deyirdi: “Sovet ədəbiyyatı çoxmillətli ədəbiyyatdır. O daimi qarşılıqlı zənginləşmə prosesində inkişaf edir. Qardaş ədəbiyyatların bütün dəstələri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Bu səmərəli proses həyatımızın beynəlmiləlləşməsinə, söz ustalarının görüş dairəsinin genişlənməsinə, qarşılıqlı hörmət və dostluğun artmasına kömək edir.

Burada böyük rus ədəbiyyatı, rus dili xüsusi rol oynayır. Ölkəmizdə millətlər arasındakı ünsiyyətin mühüm vasitəsi, bütün millətlər və xalqlar üçün ikinci ana dili, dost-

luq və qardaşlıq dili olmuş rus dili sovet ədəbiyyatının birliyini, vahidliyini təmin edir...” (s.85). Heydər Əliyev belə bir fikri tez-tez yada salırdı ki “Səməd Vurğun sovet xalqlarının sarsılmaz dostluğunu qan qohumluğundan yaxın qardaşlıq adlandırmışdır.” (s.113). Ona görə də o, sovet ədəbiyyatı anlayışına geniş miqyaslarla yanaşır. “Sovet ədəbiyyatı millətlərin və xalqların dostluğunun, yaxınlaşmasının və qarşılıqlı təsirinin gözəl bəhrəsidir” deyirdi. Şübhəsiz ki, H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasında (əsasən XX əsrin 90-cı illərinə qədər – S.Ə.) Sovet ədəbiyyatı anlayışı kontekstoloji əhəmiyyət daşıyırdı. Ulu öndər Azərbaycan sovet ədəbiyyatına, onun klassiklərinə də məhz bu kontekstdə dəyər verirdi. Sovet xalqının birliyinin möhkəmləndirilməsində, beynəlmiləlləşmə və vətənpərvərlik tərbiyəsində oynadığı rola görə H.Əliyev ədəbiyyata, yazıçıya və konkret bədii əsərə dəyər verirdi. “Sovet adamlarının vətənpərvərliyi milli hisslərdən məhrum deyildir” (s.116) tezi H.Əliyevin vətənpərvərlik ideyasına tam bir aydınlıq gətirir. O milli hissi “müqəddəs hiss” adlandırır. Gətirilən misallar H.Əliyevin Yazıçıların Ümumittifaq yaradıcılıq konfransındakı (29 oktyabr 1980) məruzəsindəndir. O, üzünü bütün sovet yazıçılarına tutaraq deyirdi: “Biz sizdən dərin məzmunlu və həyat materiallarını hərtərəfli təsvir edən yeni, maraqlı və parlaq əsərlər gözləyirik” (s.118). H.Əliyev bu konfransda vətənə məhəbbəti, milliliyi yerliçilik, əyalətçilik səviyyəsinə

endirenləri sərt tənqid edirdi. Məhz burada onun toxunduğu ciddi məsələlərdən biri də tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı idi. O demişdir: “Yazıçıların qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində ədəbiyyatşünaslığın, ədəbi-bədii tənqidin mühüm rolu vardır... İndiki konfransa hazırlıq onların işində ciddi nöqsanlar olduğunu, Azərbaycanın qaynar ədəbi həyatından ayrı düşdüklerini aşkara çıxarmışdır.

Ədəbi-bədii tənqidi hər vasitə ilə inkişaf etdirmək lazımdır. Müasir ədəbi prosesi tələbkarlıqla təhlil etmək, partiyalılıq və xalqilik prinsiplərini ardıcıl bərqərar etmək, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin ideya-estetik səviyyəsinin yüksəlməsi uğrunda mübarizə aparmaq ədəbi-bədii tənqidin borcudur” (s.119).

H.Əliyevin Sovet ədəbiyyatı konsepsiyasına rus və qardaş xalqların ədəbiyyatları ilə bərabər Azərbaycan sovet ədəbiyyatının klassikləri də daxil olur, Ulu öndər hələ sovet dönəmində onlara obyektiv-tarixi qiymət verirdi. Məhz Heydər Əliyevin SSRİ-dəki nüfuzu sayəsində bizim ədəbiyyat və mədəniyyətimizin böyük xadimləri o zamanın ən şərəfli mükafatına – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı və SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı adlarına layiq görüldülər: Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə SSRİ Dövlət mükafatı adını aldılar. Görkəmli bəstəkarlarımız Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, mü-

ğənni Rəşid Behbudov Sosialist Əməyi Qəhrəmanı və bir çoxları SSRİ xalq artisti oldular.

Bu gün biz Heydər Əliyevin görkəmli yazıçılar haqqında çıxış, nitq və məruzələrini oxuyanda onun obyektiv-tarixi mövqeyinə, uzaqgörənliyinə heyran qalırıq. Onun dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli və dahi dramaturq C.Cabbarlıya münasibəti sovet dövrü klassiklərinə münasibət üçün obyektiv tariximetodoloji meyardır. XX əsrin dahi mütəfəkkiri H.Əliyev öz böyük müasirləri haqqında yazır: “Tariximizdə olan şəxsiyyətlərin hamısı bizim üçün qiymətlidir. Onların heç birinə toxunmaq olmaz. Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovu götürək. O əsrin əvvəllərində Azərbaycanda klassik musiqinin yaradıcısı, opera sənətinin banisidir, Müsavat Partiyasının üzvü, Azərbaycan Demokratik Respublikası himninin müəllifi olmuşdur. Sonrakı dövrdə “Koroğlu” operası və başqa əsərlər yaradaraq sovet dövründə Azərbaycan mədəniyyətini zənginləşdirmiş bir adamdır. İndi gərək Üzeyir Hacıbəyovu iki yerə bölək? Ola bilməz axı! Üzeyir Hacıbəyov həddən artıq dəyərli şəxsiyyətdir. Cəfər Cabbarlıyı götürək. Böyük yazıçımız, böyük dramaturqumuz, Azərbaycan mədəniyyətinə böyük töhfə vermiş adamdır. Axı o da Müsavat Partiyasının üzvü olmuşdur. Bunu yaxşı bilirsiniz. Cəfər Cabbarlı sovet dövründə ən böyük əsərlər yazmış bir adamdır” (s.187).

Dünən, bu gün olduğu kimi sabah da belə yanaşma tərzı bizim ədəbiyyatşünaslıq üçün metodoloji əsas

olmalı və tədqiqatçılar ondan bəhrələnməlidirlər. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən sovet ədəbiyyatı klassikləri içərisində Heydər Əliyevin ən yüksək qiymətləndirdiyi şəxsiyyətlər 60-cı illərə qədər Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı, S.Vurğun, H.Cavid olmuşdur. H.Əliyev “Azərbaycan tarixində ilk bəstəkar” hesab etdiyi Üzeyir bəyin həm sənətini, həm də şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. O, özündən sonra gələn bütün bəstəkarların müəllimi olmuş – Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Tofiq Quliyev, Arif Məlikov, Süleyman Ələsgərov, Cəhangir Cəhəngirov, Cövdət Hacıyev... bu məktəbin nümayəndələri idi. H.Əliyev dahi bəstəkarın 110 illik yubileyində demişdir: “Koroğlu” dastanının Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən istifadə olunması Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində, bədii həyatında çox böyük və əvəzsiz hadisədir.

Üzeyir Hacıbəyovun yaşadığı hər gün bizim üçün qiymətlidir. Üzeyir Hacıbəyovun yazdığı hər bir əsər, hər bir not vərəqi bizim üçün qiymətlidir. Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi fəaliyyəti əvvəldən axıra qədər bizim üçün qiymətlidir. Çünki bunlar hamısı Azərbaycan xalqının dirçəlməsinə, xalqımızın özünü tanımasına xidmət etmişdir. Bu xidmətlər heç bir vaxt unudula bilməz. Bu xidmətlər əvəzsizdir.

...Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Üzeyir Hacıbəyov şəxsiyyəti Azərbaycan xalqının iftixarı, bizim milli iftixarımızdır.

...Dahi Üzeyir Hacıbəyovun xatirəsi qarşısında baş

əyirəm” (s.292, 297, 299). H.Əliyevin bu tarixi obyektivliyi, bu millətkeşliyi və yüksək insani səmimiyyəti misilsiz dəyəərə malikdir. O, “dünya korifeylərinin öncülü” adlandırdığı Ü. Hacıbəyov irsinin bədii-estetik və tarixi əhəmiyyətini hamıdan yaxşı bilirdi.

H.Əliyevin fəlsəfi-estetik meyarlarında ən qüvvətli cəhət tarixilik idi. O həmişə tarixi konteksti, şəxsiyyətin fəaliyyət göstərdiyi mühitin şəxsiyyət üzərindəki təsirini nəzərə alırdı. Onun tarixilik konsepsiyasında keçmişə ehtiram əsas yer tutur. Gənc yazıçılarla görüşündə o etiraf edir ki, “mən keçmişə heç vaxt pisləməmişəm. Keçmişdə pis olana pis, yaxşı olana yaxşı demək lazımdır”.

Şübhəsiz ki, biz keçmişdə əldə etdiyimiz nailiyyətlərdən, yaranmış əsərlərdən daim istifadə edəcəyik. Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Süleyman Rüstəmin, Mehdi Hüseynin, Süleyman Rəhimovun, Mirzə İbrahimovun əsərlərini heç kəs, heç vaxt unutmayacaqdır.” (s.401). Tarixini unudan xalqın gələcəyi yoxdur. Çünki gələcək tarix üzərində bərqərar olur. Adı çəkilən sənətkarlar sovet ədəbiyyatının görkəmli xadimləri idi. Heydər Əliyev ümumən XX əsr ədəbiyyatında üç böyük sənətkarı xüsusi qiymətləndirirdi: Sabir, Cəlil Məmməd-quluzadə və Cəfər Cabbarlı! Hüseyn Cavidə isə onun rəğbəti misilsiz idi.

H.Əliyevin 1982-ci ildə Cəfər Cabbarlının abidəsinin açılışında söylədiyi nitq müasir Cabbarlışünaslığın nəzəri-tarixi əsaslarını müəyyənləşdirir. Artıq 30 ildir ki,

bu nitqdə deyilən nəzəri-tarixi fikirlər elmimizə səmərəli xidmət göstərməkdədir. Onun C.Cabbarlı haqqında əsas qənaətləri öz obyektivliyi ilə elmimiz üçün dəyər kəsb edir: “Cabbarlının həyatı öz böyük istedadını xalqa xidmət göstərməyə həsr etmiş möhkəm əqidəli və coşğun ehtiraslı döyüşçünün, alovlu vətəndaşın həyatıdır.

Şəxsiyyəti dövr, zaman yetişdirir. Çox böyük, orijinal və parlaq istedad sahibi olan Cəfər Cabbarlı da Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizədə günahlandırıldılar.

Cəfər Cabbarlı Azərbaycanda sosializm realizminin banilərindən biridir. Cabbarlının simasında Azərbaycan mədəniyyəti elə bir yeni tipli sənətkar tapdı ki, onun üçün ədəbiyyat və sənət yalnız real həyatı əks etdirmək vasitəsi deyildir, həm də həyatın mürəkkəb inkişafına fəal müdafiə etmək vasitəsi idi.

Cəfər Cabbarlı vahid, çoxmillətli sovet ədəbiyyatının banilərindən, təməl daşlarını qoyanlardan biri idi... Cabbarlının həyat yolu və yaradıcılıq tarixi heyramiz idi. O, az yaşasa da qoyub getdiyi zəngin ədəbi irs Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin tarixində bütöv bir dövrü təşkil edir” (s.166,171).

H.Əliyev C.Cabbarlının çoxşaxəli yaradıcılığının əsas istiqamətlərinə toxunur, onu şair, nasir və dramaturq kimi səciyyələndirir. Onun yaradıcılığını yorulmaz əmək fədaisinin hünəri kimi qiymətləndirir. H.Əliyevin fikrincə müasir Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını

qoymuş dram əsərləri – “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Sevil”, “Almaz”, “1905-ci ildə”, “Yaşar”, “Dönüş” və s. həmçinin ümumsovet teatr mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. M.F.Axundzadə və Mirzə Cəlil ənənələri kontekstində yaranmış C.Cabbarlı dramaturgiyası “Azərbaycan səhnəsində bu gün də gözəl səmərə verən yeni ənənələrin əsasını qoymuşdur” (s.166).

Bu gün xalq şairi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı S.Rüstəmin yaradıcılığına həm ədəbi tənqidin, həm də oxucuların münasibətinin birmənalı olmadığı – ziddiyyətli olduğu bir dövrdə H.Əliyevin onun barəsində bir sovet şairi kimi hələ 1981-ci ildə - 30 il öncə söylədiyi fikirlərə nəzər salmağa ehtiyac vardır. Süleyman Rüstəm bir tərəfdən sırf sovet şairi – bolşevizm ideallarına xidmət etmiş şair kimi pislənilir, digər tərəfdən isə qəzəllərinə, müharibə əleyhinə yazılmış əsərlərinə, xüsusən Cənub şeirlərinə görə milli şair kimi təqdir olunur. H.Əliyevin onun haqqında qənaətləri belədir: “Süleyman Rüstəmin şeir sənəti qədim tarixi olan zəngin Azərbaycan poeziyası əsasında, Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Füzulinin, Vəqifin gözəl ənənələri əsasında, böyük rus klassik poeziyasının təsiri altında dünyaya gəlmiş və inkişaf etmişdir. Onun yaradıcılığı rus sovet poeziyasının nəcib təsiri altında püxtələşmiş, Azərbaycan xalqının milli sərvətinə, Azərbaycan ədəbiyyatının, bütün çoxmillətli sovet ədəbiyyatının incilərindən birinə çevrilmişdir. Səməd Vurğun və Rəsul Rza ilə birlikdə Süleyman Rüs-

təm ədəbiyyatımızın tarixinə Azərbaycan sovet poeziyasının banilərindən biri kimi daxil olmuşdur” (s.159). H.Əliyev müəllif mövqeyinin dəqiqliyini, beynəlmiləçiliyi, baş verən hadisələrə çevik müdaxiləni, Cənubi Azərbaycanın dərdlərindən yazmasını S.Rüstəm yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətləri hesab edib dəyərləndirir.

70 illik sovet ədəbiyyatı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əsrin ilk 20 ili bizim həm tariximizin, həm istiqlalımızın, həm də dövlətçiliyimizin şərəf zirvəsi idi. Bu zaman milli mətbuat, milli ideologiya, maarif və mədəniyyət yenidən öz məcrasına düşmüşdür. Milli mətbuatımızın “Əkinçi”dən başlayan təşəkkülü yüzllərlə mətbu orqan yaradaraq “Molla Nəsrəddin”də və “Füyuzat”da zirvə məqamına yüksəldi. 1920-ci ildə bolşevik işğalı nəticəsində yeni dövlət, onunla birlikdə yeni ictimai-siyasi formasiya yaransa da, 20-30-cu illərdə milli özünüdərk prosesi hələ davam edirdi. 1937-ci ildə bu proses amansızcasına dayandırıldı. Ədəbiyyatımız öz milli varlığını mətnaltı mənalarla, simvollar və rəmzlərlə qorumağa başladı. 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılarının Birinci qurultayı və 1936-cı ildə sosializmin tam qələbəsi sovet ədəbiyyatını da bərqərar etdi. SSRİ-yə daxil olan bütün respublikalarda sovet ədəbiyyatı – sosialist realizm ədəbiyyatı və estetikası hökmfərma oldu. H.Əliyev 1980-ci ildə Yazıçıların Ümumittifaq yaradıcılıq konfransında bu ədəbiyyatı belə səciyyələndirirdi: “Sovet yazıçıları Vətən və dünya

klassikasında ən yaxşı, ən nəcib nə varsa hamısını əxz etmişlər. Onlar özlərinin tarixi vəzifəsini, sosialist cəmiyyəti qarşısında, sovet xalqı qarşısında borcunu, yeni dünyanın ədəbiyyatını təmsil etmək məsuliyyətini heç vaxt unutmuşlar. Sovet yazıçısı cəmiyyətin dəyişdirilməsi kimi böyük işdə partiyanın fəal köməkçisidir. Sovet yazıçılarının bir biri ilə mənəvi doğmalığının çox əsrlik dərin kökləri vardır. Ölkəmizin müxtəlif xalqlarının övladları olan görkəmli yazıçılar və şairlər humanist dostluq və qardaşlıq ideyalarının carçısı kimi çıxış etmişlər” (s.104).

H.Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasına “Sovet ədəbiyyatı” anlayışı bədii-fəlsəfi, tarixi-ideoloji mahiyyəti ifadə edən bütöv bir sistem kimi daxil olurdu. Çoxmillətlik, başqa sözlə desək çoxədəbiyyatlılıq, ümumbəşəriyyəti, beynəlmiləliyi, tolerantlıq, həm xristian, həm də müsəlman əxlaqının qarşılıqlı təması, yüksək humanizm, eyni zamanda gerçəkliyin sərt təsviri bu anlayışı H.Əliyevin yozumunda şərtləndirən başlıca cəhətlər məzmun-məna aspektləri idi.

H.Əliyevin bütün fikirləri mükəmməl məntiqə bağlı olub obyektiv tarixiliyin və müasirliyin açımına xidmət edirdi. O sovet ədəbiyyatının bədii-fəlsəfi dəyərini də tarixi qüsurlarını da aydın görür, hansı milli idealları təhrif etdiyini yaxşı bilir, çıxış, nitq və məruzələrində cəsarətlə qeyd edirdi.

Ulu öndər ədəbi-bədii və milli mənəvi dəyərlərə qiymət

mət verilərkən sosioloji amilin şişirdilməsini sovet ədəbi tənqidinin estetik meyarlarındakı naqislik və metodoloji sapıntı kimi tənqid edirdi. Lakin bir başlıca cəhət – keçmişin irsini obyektiv-tarixilik əsasında qiymətləndirmək, yaxşıya yaxşı, pisə pis demək, yəni həqiqəti olduğu kimi göstərmək onun əsas nəzəri-estetik tələblərindən idi. Onun “Sovet ədəbiyyatı” nəzəriyyəsi də məhz belə tələbkarlıq üzərində bərqərar olmuşdur.

4.2. Ədəbi əlaqələr nəzəriyyəsi

Ədəbi-tarixi prosesin təcrübəsi göstərir ki, heç bir xalqın ədəbiyyat və mədəniyyəti dünya xalqlarının bədii-mədəni irsi ilə əlaqəsiz yaşayıb inkişaf edə bilməz. Xüsusilə indiki qloballaşma epoxasında ədəbiyyatların və mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi qaçılmaz bir prosesdir. SSRİ imperiyası zamanı – 70 il ərzində bu quruma daxil olan həm türk – müsəlman xalqları, həm də slavyan mənşəli xalqların ədəbiyyatları sıx təmasda mövcud olmuşlar. Bu isə təkcə ümumsovet ədəbiyyatı üçün yox, həm də hər bir milli ədəbiyyat üçün böyük stimül yaratmışdır. Azərbaycanın rəhbəri və sovet dövlətinin ən nüfuzlu liderlərindən biri olan H.Əliyev həmin ədəbi prosesi də diqqət mərkəzində saxlamış, ədəbi əlaqələrin zənginləşməsinə xüsusi önəm vermişdir. O, hələ 1972-ci ildə “Литературная газета”nın müxbirinin

suallarına cavab verərkən demişdir: “Vahid ailə hissi! Bu ülvəi hissənin tərbiyə olunmasında ölkəmizin xalqları arasında mədəni nemətlər mübadiləsinin misilsiz əhəmiyyəti vardır. Çoxmillətli sovet ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, qarşılıqlı zənginləşməsi, müntəzəm sərgilər, kino festivalları və bir çox digər tədbirlər beynəlmiləl tərbiyənin təsirli estetik vasitələridir. Bizə elə gəlir ki, işimizin bu mühüm sahəsinin perspektiv planlaşdırılmasını genişləndirmək lazımdır” (Heydər Əliyev. “Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı”. B., Ozan, 1999, s. 48). Heydər Əliyev bir prinsip olaraq ədəbiyyatların qarşılıqlı zənginləşməsini əsas götürür, birtərəfli təsir, daha doğrusu “böyük ədəbiyyatın” öyrədici missiyasını qəbul etmirdi. “Sovet ədəbiyyatı çoxmillətli ədəbiyyatdır. O, daimi qarşılıqlı zənginləşmə prosesində inkişaf edir. Qardaş ədəbiyyatların bütün dəstələri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir” (s.85). H. Əliyev ədəbiyyatların dostluğuna xalqların dostluğu kimi baxır, dünya birliyinin yaranmasında bədii sözün rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Həqiqətən də yüksək siqletə, bədii-fəlsəfi məzmunla malik olan Söz xalqlar arasında etibarlı mənəvi körpü rolunu oynayır. Ümumittifaq ədəbi-tarixi prosesində də belə idi. “Sovet yazıçılarının bir-biri ilə mənəvi doğmalığının çoxəsrlik dərin kökləri vardır. Ölkəmizin müxtəlif xalqlarının övladları olan görkəmli yazıçılar və şairlər humanist dostluq və qardaşlıq ideyalarının carçısı kimi çıxış

etmişlər. Bütün dövrlərdə hər xalqın tərəqqipərvər ədəbiyyatı millətlərarası ünsiyyətin ən fəal vasitəsi olmuşdur” (s.104).

Xalq ruhunun ən yaxşı tərcümanı olan bədii ədəbiyyat hər zaman mənəvi ünsiyyətə, milli birliyə xidmət etmişdir. Xalqın tarixdə səfərbər olunmasında bədii ədəbiyyatın rolu misilsizdir. Ədəbi əlaqələr isə əlavə güc mənbəyi, yeni güc mərkəzlərinin tapılması deməkdir.

Qarşılıqlı əlaqələr prosesində ədəbiyyatlar təkcə ideya-fəlsəfi cəhətdən deyil, bədii-poetik baxımdan da yeni keyfiyyətlərə malik olurlar. H.Əliyev belə nəticəyə gəlirdi ki, “Sovet ədəbiyyatı millətlərin və xalqların dostluğunun, yaxınlaşmasının və qarşılıqlı təsirinin gözəl bəhrəsidir. O, eyni zamanda bu millət və xalqların beynəlmiləl birliyinin qüdrətli vasitəsidir” (s. 114). H.Əliyev ədəbi əlaqələrin genişləndirilməsini bir vəzifə olaraq irəli sürür, onu özbaşına təsadüflərin öhdəsinə buraxmırdı. Onun fikrincə ədəbi əlaqələr ədəbiyyatları vahid dünya ədəbiyyatı sisteminə bağlayan proseslərdir. Burada yazıçıların şəxsi təşəbbüsündən, şəxsi dostluq əlaqələrindən tutmuş dövlət proqramlarına qədər hər şey yerli-yerində olmalı idi: “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının şərəfli və məsul vəzifəsi qardaş ədəbiyyatların dostluq tellərini yorulmadan möhkəmlətməkdir, onların bir-birinə daha da yaxınlaşmasına kömək etməkdir. Biz sizin fəaliyyətinizin bu cəhətinə prinsipial ictimai-siyasi mənə veririk. Ona görə ki, ədəbiyyatların dostluğu xalq-

lar birliyinin qüdrətli vasitəsidir və xalqların mənəvi qardaşlığını bütün dərinliyi ilə ifadə edir” (s. 142).

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı ədəbi əlaqələri təkcə rus ədəbiyyatı, yaxud postsovet məkanına daxil olan digər ədəbiyyatlarla məhdudlaşmır. Burada keçmiş sosialist lagerinə daxil olan Polşa, Çexoslovakiya, ADR, Bolqarıstan, Macarıstan, Yuqoslaviya və s. kimi ölkələrin ədəbiyyatları da daxil idi. Pribaltika və Orta Asiya türk-müsəlman respublikalarını da qeyd etmək olar. Türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə əlaqələrin öz konteksti var idi. Heydər Əliyevin nəzəri irsində bu ayrıca bir problemdir. Eləcə də H.Əliyev və rus ədəbi-tarixi mühiti xüsusi araşdırmaya möhtac olan müstəqil mövzudur.

Ulu öndərin ədəbi əlaqələr konsepsiyasında bədii tərcümə məsələləri xüsusi yer tutur. Böyük rus şairi A.S.Puşkin deyirdi: “Tərcüməçilər maarifin poçtatlarıdır”. Həqiqətən ədəbi əlaqələrin baş tutmasında tərcümə əsas rol oynayır. Tərcümə vasitəsi ilə tərcümə edilən ədəbiyyat da, tərcümə olunan ədəbiyyat da zənginləşir. Eyni mülahizələri hər iki dil barəsində də demək olar. H.Əliyev demişdi: “Tərcüməçilərimizin böyük dəstəsi qarşısında məsul vəzifələr durur. Azərbaycan oxucularını rus ədəbiyyatının, bütün qardaş Sovet xalqları ədəbiyyatlarının gözəl əsərləri ilə, xarici ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələri, dünya klassikasının şah əsərləri ilə tanış etmək onların nəcib vəzifəsidir. Bədii tərcümənin

səviyyəsinin yüksəlməsinə nail olmaq lazımdır, çalışmaq lazımdır ki, tərcümədə orijinalın dili, obrazları bütün əlvanlığı ilə parlasın, onun təkraredilməz koloriti qorunub saxlanılsın..." (s. 89). Həqiqətən də tərcümədə milli koloritin qorunub saxlanılması tərcüməçidən peşəkarlıq, hər iki ədəbiyyata və onların dilinə dərinlən bələdlilik tələb edir. H.Əliyev A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin" poemasının tərcüməsi ilə bağlı S.Vurğunun sözlərini nümunə kimi misal gətirir: "Mən istərdim buna nail olam ki, Puşkin ruhu, onun obrazları azərbaycanlılar üçün daha yaxın olsun, azərbaycanlı Leyli obrazını necə sevir və ona necə ehtiram bəsləyirsə, Tatyananı da elə sevsin, ona da elə ehtiram bəsləsin". Yaradıcı tərcümənin bu böyük və nəcib vəzifəsini bizim ən qüdrətli yazıçılarımız şərəflə yerinə yetirməlidirlər.

Vəzifə bundan ibarətdir ki, respublikanın yazıçılar təşkilatı sovet tərcümə məktəbinin ənənələrini inkişaf etdirərək rus tərcümə ustaları ilə, bütün qardaş respublikaların tərcüməçiləri ilə... xarici ədəbiyyatın tərcüməçi nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmlətsin" (s. 145).

Ədəbi əlaqələr prosesində tərcümənin əhəmiyyəti dənilməzdir. Əslində bədii tərcümə qarşılıqlı zənginləşmə sahəsində ən həlledici amildir. Bu isə özlüyündə həm də dil problemini, daha doğrusu, dillərin əlaqəsi problemini irəli sürür. H.Əliyev ümumiyyətlə dilə milli sərvətlərin ən qüdrətli kimi baxır, hələ 1978-ci ildə Moskvanın

bütün hədə və müqavimətinə baxmayaraq Azərbaycan dilini dövlət dili kimi Konstitusiyamıza daxil etməyə nail olur. Sovet rejiminin kəşakəs vaxtı bu, çox müşkül məsələ idi. Çünki ortaya vahid sovet xalqı və vahid ünsiyyət dili ideyası atılmışdı. H.Əliyev 2001-ci ildə bunu belə xatırlayırdı: "Mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi" ("Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi". Bakı, 2002, s. 174).

Tərcümə məsələsində dillərin əlaqəsinə diqqət yetirən H.Əliyev burada da qarşılıqlı zənginləşmənin mümkünlüyü, labüdlüyü ideyasını irəli sürür. O, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşmə prosesində sovet dönməndə rus dilinin həlledici rol oynamasını qeyd edir. Onun fikrincə, milli ədəbiyyatların, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının dünyada şöhrət qazanmasında rus dili böyük faydalar vermişdir. Ulu öndər deyirdi: "Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi həmişə faydalıdır, xüsusən bədii söz ustaları üçün. Bu əlaqələr milli ədəbiyyatımızın əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi kimi mühüm işdə də böyük yaradıcılıq imkanları açır. Azərbaycan və rus dillərini mükəmməl bilən hər bir yazıçı, ədəbiyyata çox böyük fayda verə bilər. Yazıçıların bu cür inkişafına hər vasitə ilə kömək etmək lazımdır. Biz inanırıq ki, bu gözəl

bəhrələr verir, böyük bədii nailiyyətlərə səbəb olur.

Dil xalqın böyük sərvətidir. ədəbi dilin tərəqqisi olmadan, mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir” (s. 145-146). İkidillilik, ümumən çoxdillilik – poliqlot olmaq tərcümə sənəti sahəsində böyük bir nailiyyətdir. Sadəcə şifahi ünsiyyət çevrəsində yox, ən çətin bədii mətnləri tərcümə imkanı səviyyəsində bilmək həddindən artıq faydalıdır. Şübhəsiz ki, hələ heç bir müəllif öz əsərinin tərcüməsindən razı qalmayıb. Tərcümə etmək üçün təkcə dilləri bilmək kifayət deyil, hər iki bədii mədəniyyətə dərinən bələd olmaq tələb olunur.

XIX əsrin önlərində bədnam Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) işğal aktları ilə Azərbaycanın ikiye bölünməsindən sonra Şimali Azərbaycanda rus dilinə, Rus mədəniyyətinə maraq güclənir. XIX əsr həm də küllən Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı dövrü idi.

H.Əliyev də rus dili və rus ədəbiyyatına böyük qiymət verir, bu dilin və bu ədəbiyyatın ədəbi əlaqələr tarixindəki rolunu yüksək qiymətləndirirdi: “Ölkəmizdəki xalqların ədəbiyyatlarının yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmlətməkdə, bunların qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşmə proseslərində rus dili çox mühüm rol oynayır. Rus dilinin köməyi ilə mühüm ədəbiyyatların görkəmli ustalarının əsərləri bütün ölkədə və onun hüdudları xaricində geniş yayılır və şöhrət qazanır” (s. 145). Əlbəttə, bu bir tarixi həqiqətdir ki, XIX-XX əsrlərdə, iki yüz

ildən artıq bir dövr ərzində rus dili Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya çıxışı üçün böyük rol oynayıb. Bu dil təkcə postsovet məkanında deyil, ümumən dünyada beynəlxalq ünsiyyət körpüsü rolunu oynayıb. Heydər Əliyev elə tarixi bir şəxsiyyət idi ki, o əmin olmadığı heç bir faktı təsdiq etməzdi. Və ən başlıcası ulu öndər özü bu dilin qüdrətini daima hiss etmişdi, o, mürəkkəb və möhtəşəm beynəlxalq tədbirlərdə rus dilində Sovet dövlətinin nüfuzlu rəhbəri kimi olduqca rəvan və məntiqli danışdı. Ruslar özləri onun rusca nitqlərinə heyran qalırdılar. Heydər Əliyev ümumittifaq konfransında demişdir: “Rus xalqı vaxtilə əsarət altında olan və geridə qalan xalqların dirçəlişi və inkişafı naminə fədakarlıqla və şüurlu surətdə məhrumiyyətlərə qatlaşmışdır...

Rus ədəbiyyatının cazibə qüvvəsini artıran böyük bir xüsusiyyəti budur ki, həmin ədəbiyyat başqa xalqların ədəbiyyatlarına səmərəli təsir göstərmək kimi gözəl qabiliyyətə malikdir...

Milli mədəniyyətlərin tərəqqisində və yaxınlaşmasında rus dili dinamik, səmərəli, nüfuzedici rol oynayır...

Rus dili özünün bədii-leksik zənginliyi ilə cəmiyyətin siyasi, sosial-mədəni, elmi-texniki və bədii həyatının bütün rəngarəngliyini dərinən ifadə etmək qabiliyyəti ilə nəhəng dildir” (s. 106-107). Hansı yəndən yanaşsaq da, bu mülahizələr danılması mümkün olmayan həqiqətlərdir. Həqiqətən də XIX əsrdən etibarən A.S.Puşkinin, Y.M.Lermontovun, N.B.Qoqolun, F.M.Dostoyevskinin,

Lev Tolstoyun, A.P.Çexovun, M.Şoloxovun və s. kimi dünya şöhrətli klassiklərin əsərləri sayəsində rus dili həm cilalanıb, həm də leksik-qrammatik baxımdan zənginləşib, onun gerçək həqiqəti, habelə romantik xəyalı ifadə imkanları genişlənib. Bu dili rusların özündən gözəl bilən böyük siyasətçi Heydər Əliyev onun ədəbi-bədii imkanlarına da çox yaxşı bələd idi. Ona görə də o, çıxış və məqalələrində, müsahibələrində rus dilinin böyük fikirləri ifadə etməsini, xalqlar arasında etibarlı ünsiyyət vasitəsi olmasını xüsusi olaraq qeyd edirdi. Ədəbiyyatların qarşılıqlı zənginləşməsində bu dilin müstəsna rolundan bəhs edərək yazırdı: “Burada böyük rus ədəbiyyatı, rus dili xüsusi rol oynayır. Ölkəmizdə millətlərarası ünsiyyətin mühüm vasitəsi, bütün millətlər və xalqlar üçün ikinci ana dili, dostluq və qardaşlıq dili olmuş rus dili sovet ədəbiyyatının birliyini, vahidliyini təmin edir, onun bütün dəstələri arasında möhkəm əlaqə yaradır. Təsadüfi deyil ki, qardaş ədəbiyyatların şah əsərləri məhz rus dilinə tərcümə edildikdən sonra bütün dünyada tanınmış və şöhrət qazanmışdır” (s.85). Həqiqətən də dil ədəbi əlaqələrdə, qarşılıqlı zənginləşmə prosesində müstəsna rol oynayır. Bu baxımdan rus dilinin leksik imkanları olduqca böyükdür. Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının da böyük sənət inciləri – Xaqaninin poeziyası, Nizaminin “Xəmsə”si, Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması, Mirzə Cəlilin, Sabirin əsərləri rus dilinə tərcümə edilərək dünya arenasına çıx-

mışdır. Etiraf edək ki, əsərlərimizin çoxusu üçüncü dünya dilinə rus dilindən tərcümə olunub, şöhrət qazanıb. Xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin tərcüməsində sətiri tərcümənin böyük rolu olub.

Heydər Əliyev ədəbi əlaqələrə təkcə ədəbi-nəzəri problem kimi baxmırdı, tarixdə xalqları birləşdirən bir möhkəm mənəviyyat körpüsü kimi yüksək dəyər verirdi. Onun zəngin nəzəri irsində qarşılıqlı ədəbi əlaqələr həm də ictimai-siyasi problem kimi nəzərdən keçirilir, o bu prosesə xalqlar dostluğunun təminatı kimi dəyər verirdi.

Bütün bu kimi problemləri həll edərkən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixdəki taleyini düşünür, milli özünüdərkə yönəlmiş istiqamətlər kimi təhlil və təqdim edirdi. O, ədəbi əlaqələrin təkcə materialını, bəza əsasını deyil, taktika və strategiyasını da gözəl bilirdi. Cahanda məşhur bir lider kimi ona məxsus olan tarixi uzaqgörənlik Heydər Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyası üçün də səciyyəvi idi. O, tarixin parametrlərinə uyğun düşünür, məntiqli təhlillər aparır, fəlsəfi mühakimələr irəli sürür, son məqsədi daima nəzarətdə saxlayırdı.

Müasir dövr üçün bu başlıca şərtidir. Çünki, tarixin nəfəsi ilə bərabər nəfəs almaq Heydər Əliyevin nəzəri görüşləri üçün səciyyəvi idi.

4.3. Heydər Əliyevin ədəbi dil təlimi

Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasında ədəbi dil və üslub problemi əsas yer tutur. O üslub anlayışını təkcə bədii üslub, yaxud da sənətkarın fərdi üslubu hədudlarında yox, təxminən yaradıcılıq metodu və ədəbi cərəyana bərabər miqyasda qəbul edirdi. Onu zamanənin üslubu kimi də qəbul etmək olar. Azərbaycan dili, xüsusilə ədəbi dil məsələləri ulu öndəri hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə düşündürüb. XX əsrin önlərində azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda mübarizə aparan ziyalılar – N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, F.B.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə, A.Şaiq və başqaları kimi əsrin II yarısında, millətlərə və milliliyə aman verməyən totalitar sovet rejimi dövründə də Heydər Əliyevi düşündürürdü. Rus dilinin SSRİ-nin vahid ünsiyyət dili elan olunduğu bu dövrdə H.Əliyev zorla Azərbaycan dilini Azərbaycan SSR-nin dövlət dili kimi Konstitutsiyaya daxil etməyə nail oldu. Sonralar – 2001-ci ildə o, bu tarixi məqamı belə xatırlayır: “Yadımdadır, 1978-ci ildə biz Azərbaycanın Konstitutsiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edəndə, Moskvadan bizim başımıza nə qədər oyunlar açıldı, nə qədər təzyiqlər göstərildi. Ancaq biz bu təzyiqlərə dözdük. Hələ 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitutsiyada, bir çox başqa respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycan dili haqqında maddə yazdıq və Azərbaycanın dövlət

dilinin Azərbaycan dili olduğunu orada göstərdik” (Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi, B., Azərbaycan Universiteti nəş. 2002, s. 216). Bu misalda diqqəti cəlb edən təkcə faktın özü deyil. Hərçənd ki, bu əsas vacib faktdır. Diqqəti cəlb edən ikinci cəhət H.Əliyevin onu təqdim etmə üslubudur. Xüsusilə, “Azərbaycan dili haqqında maddə yazdıq və Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu orada göstərdik” hissəsi güclü görüntü yaradır, siyasi inandırıcılıq və real sübutluluq aşılrayır. Əslində bu yarım cümləyə qədərki hissədə fikir tam aydın idi. H.Əliyev bu son deyimlə sanki gələcək nəsillərdə bir inam yaradır, onlara Konstitutsiyaya Azərbaycan dili haqqında maddə yazan adamı – Heydər Əliyevi nişan verir.

Heydər Əliyev deyir ki, “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir” (Əliyev H. Ədəbiyyatın yük-sək borcu və amalı. B., Ozan, 1999, s. 146).

H.Əliyevin dil siyasəti onun milli siyasətinin, mədəni-mənəvi siyasətinin tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə milli liderin dillə bağlı görüşləri onun nəzəri irsində xüsusi yer tutur. Biz xoşbəxtik ki, bu dahi şəxsiyyətin müxtəlif tədbirlərdəki çıxışlarını canlı şəkildə dinləmişik. O, qeyri-adi yaddaşa, parlaq natiqlik qabiliyyətinə, dəmir kimi məntiqə, sistemli təfəkkürə malik natiq, bəlağət sahibi idi. O həm danışiq dilini, həm ədəbi-yazılı dili gözəl bilirdi. Görkəmli dilçi, akademik Ağa-

musa Axundov yazır: “Mübaligəsiz deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin son otuz ili ərzində Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı onun təkə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə - diplomatiya aləminə yol açması, zənginləşməsi nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır” (Axundov A. Bir neçə söz. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. B., 1997, s.5). Heydər Əliyev türk dillərinin oğuz qrupuna mənsub qədim Azərbaycan dilini öz parlaq nitqləri ilə danışa-danışa cilaladı Azərbaycan siyasət dilini, diplomatiya dilini yaratdı. O, 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqində dilimiz haqqında olduqca məzmunlu fikirlər söyləmişdi: “Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var... Bu bizim ən böyük sərvətimizdir. Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir... biz türkdilli xalqların ailəsinə mənsub olan bir xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var. Bunun bir şaxəsi də Azərbaycan dilidir... Azərbaycan dilini daha da zənginləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək sizin ən müqəddəs

borcunuzdur.

...biz dünyada öz dilimizlə tək yaşayırıq. Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir” (s. 442, 443, 444). Heç bir xüsusi təhlil aparmadan bu sətirləri dilə münasibətin proqram sənədi kimi qəbul etmək olar. Onların məzmununda dilimizin mənsubiyyəti, mədəni, tarixi əhəmiyyəti, dünya şöhrəti və əlbəttə ki, bu sətirlərin müəllifinin ana dilimizə dərin məhəbbəti öz əksini tapır. Heydər Əliyev bu fikirləri ilə xalqda, millətimizdə dilə böyük sevgi və onun taleyi üçün məsuliyyət duyğusu aşılaya bilir.

Heydər Əliyevin dil təlimi haqqında sanballı monografiyanın müəllifi yazır: “Heydər Əliyevin Azərbaycan dili haqqındakı fikirləri, mülahizə və qeydlərini, heç şübhəsiz, bu sahədə dövlət səviyyəli əməli fəaliyyətdən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil – böyük müfəkkir, dövlət xadimi Azərbaycan dilinin bir dövlət dili kimi mövqeyinin yüksəlməsinə çalışmaqla yanaşı, həmin məsələnin həllinin elmi-nəzəri prinsipləri, yolları barədə də düşünmüş və düşünməkdədir. O ana dilinin mənşəyini, tarixi inkişafının, bugünkü funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması işinə həmişə diqqət vermiş, Azərbaycan dilçilərinin bu sahələrdə intensiv çalışması üçün dövlət rəhbəri kimi əlindən gələni əsirgəməmişdir” (Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. B.,

1997, s.9).

N.Xudiyev H.Əliyevin dilçilik görüşlərinin çox mühüm bir cəhətini ön plana çəkir: dilə münasibət təkcə filoloji məzmun daşımır, siyasi, ideoloji və dövlətçilik məsələsi səviyyəsində təhlil və təqdim olunur. Bu da çox təbiidir ki, H.Əliyev qlobal dövlətçi idi, dövlətçiliyin memarı idi. Onun böyük şəxsiyyəti, tarixlərə işıq salan zəkası, parlaq natiqlik qabiliyyəti, fenomenal yaddaşı, siyasi iradəsi adi adamlara xas olmayan, dövlət rəhbəri üçün zəruri olan – Allah vergisi olan xüsusiyyətlər idi. O, idarə olunmaq üçün yox, idarə etmək üçün yaranmışdı. Onda şərq müdriklərinə xas səbr və təmkin, böyük ümumiləşmə imkanlarına malik qeyri-adi zəka və çox yüksək də dil fəhmi var idi. Əgər belə demək olarsa o, Azərbaycan dilinin bütün üslublarını dərinlən mənimsəmiş və əslində öz fərdi üslubunu yaratmışdı. O bu üslub vasitəsi ilə xalqın şüurunu istiqamətləndirirdi. Onun üçün dil ən böyük milli sərvət idi. Çünki H.Əliyevə görə Azərbaycan dili tarixlər boyu nəsilən-nəsilə keçərək həm cilalanmış, həm də inkişaf edib zənginləşmiş və tarixdə milli varlığımızı qoruyub saxlamışdır. Heydər Əliyevin dilə münasibətinin əsas istiqamətlərindən biri də öz çıxışları ilə milli dövlət dilini müstəqil üslubi istiqamət kimi yaratmasıdır. Filosof Səlahəddin Xəlilov onun Azərbaycan dilində söylədiyi nitqləri xalqa dilimizin siyasi, üslubu imkanlarını öyrədən bir universitetə bənzədir. Və H.Əliyev natiqliyini mahiyyə-

tini belə izah edir: “Heydər Əliyev dilçiliyi də bilir, dilimizin, ədəbiyyatımızın tarixini də, müasir problemlərini də. Bu əlbəttə, ona daha gözəl danışmağa, yeri gələndə zəngin bədii dil üslubunun böyük imkanlarından bəhrələnməyə imkan verir. Lakin onun natiqliyinin izahı dildə yox, fikirdə axtarılmalıdır. Dil ona görə aydın və səlisdir ki, fikir, ideya aydındır. İdeya ona görə aydındır ki, başqalarından əxz olunmayıb, onun öz şəxsi düşüncəsinin və əməli təcrübəsinin məhsuludur” (Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. B., 2002, s.86). Beləliklə də AMEA-nın müxbir üzvü, professor Səlahəddin Xəlilov Heydər Əliyev natiqliyinin, onun səlis və aydın dil mədəniyyətinin fəlsəfi-psixoloji əsaslarını olduqca dəqiq müəyyənləşdirir. Şərqdə məşhur olan “Hər kəs öz dilinin altındadır”, “Danış görüm sən kimsən” kimi müdrik deyimlər Heydər Əliyevin simasında bütün aydınlığı və dolğunluğu ilə özünü doğruldur. Heydər Əliyevin ana dilimizlə bağlı imzaladığı sənədlər həyatda öz işini görə-görə artıq tarixə çevrilməkdədir. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı (18 iyun 2001), “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününü təsis edilməsi haqqında” fərman (9 avqust 2001) təkcə siyasi sənədlər deyil, dilimizin mənşəyi və tarixi, nəzəriyyəsi, dilçilik elmimiz haqqında nəzəri-metodoloji proqram səciyyəli əsərlərdir. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”kı fərmanda deyilir: “Bütün xalqlarda

olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun mənəvi varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. ...Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də döənə-döənə etiraf etmişlər.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur” (Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi (s. 166-167, 171). Bu mülahizələrdə böyük elmi-tarixi həqiqət öz yüksək fəlsəfi əksini tapıb. Həqiqətən də bütün min illik tarixi boyu yazılı ədəbiyyat, ondan da qədim tarixi boyu şifahi ədəbiyyat dilimizi daima zənginləşdirib. Elə sənətkarlarımız var ki, onların adı ilə dilimizin tarixi mərhələsi müəyyən olunur (Məsələn bax: Dəmirçizadə Ə. Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. “Məhəmməd Füzuli”. B., 1958). XX əsrin önlərində isə görkəmli maarifpərvərlər F.Köçərli, A.Şaiq, N.Nərimanov və s. ana dili problemini dövrün tarixi taleyini həll edən global problem kimi irəli sürmüşdülər.

XX əsrin önlərində də, əsrin sonlarında da ana dili

problemi milli ideologiyamızın əsasında dayanırdı (Ətraflı bax: Xəlilov S. “Azərbaycan dili azərbaycançılığın təməl daşdır”. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. (s.77-104 Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. B., “Nurlar” 2006). H.Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayındakı tarixi nitqində bu barədə böyük qürur hissi ilə demişdir: “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq.

...Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin etməliyik” (Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. S.162-163).

H.Əliyevin konsepsiyasında dil millətlə dövlət arasında ən möhkəm, ən etibarlı bağlantı idi. Burada dil ictimai birliyi qoruyub saxlayan, onu dağılmağa qoymayan bir vasitə, həm də liderin kütləyə mənəvi-psixoloji təsir vasitəsidir.

H.Əliyevin dil konsepsiyasında əlifba problemi də əsas yerlərdən birini tuturdu. Ulu öndər verdiyi fərmandan yeni əlifbaya keçidin zəruriliyini əsaslandırır. Ümumiyyətlə onun əlifba ilə bağlı fikir və mülahizələri həm

dillə bağlı, həm də ədəbi irslə bağlı görüşlərini tamamlayır: “Biz yeni əlifbaya–latın əlifbasına keçmişik. Mən hiss edirəm ki, latın əlifbasının tətbiqi çox ləng gedir. Hesab edirəm ki, bu işləri sürətləndirmək lazımdır. Yaşlı nəsil kiril əlifbası ilə oxuduğuna görə latın əlifbasını oxumaqda çətinlik çəkir. Bildirmək istəyirəm ki, burada heç bir çətin iş yoxdur. Latın əlifbası ilə kirill əlifbası arasında fərq o qədər də böyük deyildir. Sadəcə mən yaşlı nəslə müraciət edib deyirəm ki, bir balaca özünüzü əziyyətə salın və tezliklə bu kirill əlifbasından xilas olun. Bizim bu günümüz, gələcəyimiz məhz latın əlifbası ilə bağlıdır” (“Azərbaycan müəllimi” qəz., 4 sentyabr 1997). Əlifbanın dəyişilməsi uzun sürən, çətin tarixi – psixoloji bir prosesdir. H.Əliyev az müddət ərzində buna əzmlə nail oldu. İndi H.Əliyev yolunun istedadlı və sədaqətli davamçısı möhtərəm Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, həm dünya ədəbiyyatı inciləri latın əlifbası ilə çox böyük tirajla çap olunub Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ən ucqar kəndlərə və Bakı kitabxanalarına pulsuz paylanıb. Bu möhtəşəm nəşr H.Əliyevin əlifba haqqında fərmanının uğurla həyata keçməsi kimi qiymətləndirilə bilər. İstər qədim və zəngin dilimiz, istər çoxəsrlik bədii ədəbiyyatımız, istərsə də rəngarəng mədəniyyət və incəsənətimiz haqqında nəzəri-tarixi mülahizələri bilavasitə dövlət müstəqilliyimizin fikri zəmini, konseptual əsaslarıdır. H.Əliyev tarixin gedişatını yaxşı

bilir, hər bir şeyin dəqiq tarixi qiymətini verməyi bacarırdı. O çox gözəl bilirdi ki, “Xalqın tarixində sərkərdələrin də, siyasətçilərin də böyük rolu var. Ancaq xalq həmişə mədəniyyəti ilə, elmi ilə tanınıb”.

Heydər Əliyevin dil haqqında ədəbi-nəzəri mülahizələri sistemində rus dili məsələsi də müəyyən yer tutur. O rus dilini milli ədəbiyyatları və mədəniyyətləri dünyada tanıdan, güclü leksik-qrammatik imkanlara malik dil kimi qiymətləndirir. Onun üçün rus dilinə münasibət bu dili yaradan, onu yaşadan xalqa münasibətdən başlanır: “Rus xalqı ilə dostluq bütün həyatımızın ayrılmaz üzvü hissəsi olmuşdur, bu dostluq indiki gözəl həyatın və parlaq gələcəyin bünövrəsidir” (s. 49). Ulu öndərin rus dilinə böyük rəğbəti də belə bir duyğudan qaynaqlanırdı. “Azərbaycan xalqının bütün bədii yaradıcılıq formalarının inkişafına Rusiya mədəniyyəti son dərəcə səmərəli təsir göstərir” (s.59). Yaxud H.Əliyev demişdir: “Milli mədəniyyətlərin tərəqqisində və yaxınlaşmasında rus dili dinamik, səmərəli, nüfuzediciləşdirici rol oynayır. ... rus dili özünün bədii-leksik zənginliyi ilə cəmiyyətin siyasi, sosial mədəni, elmi-texniki və bədii həyatının bütün rəngarəngliyini dərinlən ifadə etmək qabiliyyəti ilə nəhəng dildir” (s.107).

Sovet dönəmində Heydər Əliyevin dil konsepsiyasına rus dili “millətlərarası ünsiyyətin mühüm vasitəsi, bütün millətlər və xalqlar üçün ikinci ana dili” (s.85) kimi daxil olurdu. Bu o zamankı epoxanın tarixi reallığı idi.

NƏTİCƏ

Heydər Əliyevin irsi milli sərvətimizdir. Onun tariximiz, cəmiyyət həyatı, iqtisadiyyat, siyasət, diplomatiya, ədəbiyyat, mədəniyyət və mənəviyyat, adət-ənənələr, etnoqrafiya və etnogenez, dövlətçilik və milli ideologiya haqqındakı məqalə, çıxış və məruzələri konseptual xarakter daşıyır. Onun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, xüsusilə dərinlən bildiyi rus ədəbiyyatı, söz sənəti və ana dili haqqında dedikləri yüksək ədəbi-nəzəri və tarixi dəyərə malikdir. Təhlil və araşdırmalarımız müxtəsər olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Heydər Əliyev fenomenal yaddaşa, güclü məntiqə, parlaq nitq qabiliyyətinə, universal təfəkkürə malik bir şəxsiyyətdir.

2. H.Əliyev üçün ədəbiyyat və mədəniyyət xalq həyatını təcəssüm etdirən bədii-estetik vasitə olmaqla bərabər, həm də milli ideologiyanın əsas məxəzlərindən biridir. Məsələn, o C.Məmmədquluzadədən bəhs edərkən deyir: "Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyanın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir" (s.243). Heydər Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyəti idarəçilik mənafeələrinə tabe edirdi.

3. Heydər Əliyev bədii ədəbiyyat korifeylərindən

Azərbaycanı dünyaya tanıtmaq üçün istifadə edirdi. Məsələn, dahi şair M.Füzulinin 500 illik yubileyini dünya miqyasında keçirərkən o demişdir: "Dahi Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsi böyük mütəfəkkir şairin Azərbaycan xalqı qarşısında və bütün türk xalqları, dünya mədəniyyəti qarşısındakı xidmətlərinə verilən qiymətdir. ...Biz bu yubiley tədbirlərindən istifadə edərək dünyaya bir daha bildirməliyik ki, Füzuli azərbaycanlıdır. Azərbaycan köklüdür, onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin bəhrəsidir"(s.204).

4. Heydər Əliyev ədəbiyyatdan türk xalqlarını birləşdirmək üçün istifadə edirdi. Onun "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300, "Manas"ın 1000, Nəsiminin 600, Füzulinin 500 illik yubileylərində söylədikləri dünya türklərinin bir araya gəlməsinə xidmət edir. Məsələn, o "Manas" eposunun yubileyində deyirdi: "Manas bizim hamımızın, xalqlarımızın ulu babasıdır" (s.283). Yaxud dahi Füzuli haqqında deyirdi: "Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olmuşdur" (s.221).

5. Heydər Əliyevin heç kimə bənzəməyən məhz özünəməxsus ədəbi-tarixi proses konsepsiyası var. O ədəbiyyatı onun çoxəsrlik ənənələri kontekstində dəyərləndirir, tarixilik prinsiplərinə əsaslanaraq, tarixi-ictimai proseslərin gedişatında ədəbi-bədii ənənələrin roluna xüsusi dəyər verirdi. Ulu öndər böyük say və uzaqgörənliklə tarixi müasirlik müstəvisinə çıxarır. XIX-XX əsrlərin tarixini yenidən öyrənməyin zəruriliyini təkidlə

tələb edən siyasi lider, XX əsrə həm də bütöv ədəbi-tarixi epoxa kimi yanaşırdı.

6. O XX əsr ədəbiyyatını ictimai formasiyaların ideoloji tələbləri ilə yox, yaradıcı şəxsiyyətlərin ədəbi-mədəni xidmətləri zəminində dəyər verirdi. Məsələn, “dünya korifeylərinin öncülü” adlandırdığı Ü.Hacıbəylinin, böyük Cəfər Cabbarlının ədəbi-tarixi mövqeyini təhlil edərkən onların Müsavatçı olmalarını da gizlətmirdi. O, deyirdi ki, istedadlı adam hansı cəmiyyətdə olursa-olsun xalq üçün, onun tarixi, ədəbiyyat və incəsənəti üçün qiymətlidir. XX əsrin böyük sənətkarları olaraq C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı, H.Cavid, S.Vurğun yaradıcılığını o milli sərvət və intellektual mülkiyyəti adlandırırdı.

7. Heydər Əliyev “sovet ədəbiyyatı”nın bədii-tarixi rolunu obyektiv tarixiliklə müəyyən edirdi. O, göstərirdi ki, hər bir dövrün sənətkarına onun yaşayıb yaratdığı mühitin kontekstində qiymət verirdi. O, sovet dönmində 70 il (1920-1990) tariximizin təhrif olunduğunu qeyd etməklə bərabər o dövrdə qiymətli əsərlərin də yarandığını qeyd edir . M.S.Ordubadinin, S.Vurğunun, M.İbrahimovun, S.Rəhimovun, R.Rzanın və s. yaratdığı əsərləri misal çəkir, İ.Əfəndiyevin, B.Vahabzadənin əsərlərini milli ədəbiyyat nümunəsi kimi qiymətləndirir, hətta S.Rüstəmə böyük hörmətlə yanaşırdı, onun cənub şeirlərini, şairlik istedadını yüksək qiymətləndirirdi. Ümumiyyətlə, istedad və şəxsiyyət H.Əliyev üçün baş-

lıca meyar idi.

8. Heydər Əliyev həm ümumittifaq, həm də beynəlxalq ədəbi əlaqələrə təkcə ədəbiyyatları yox, həm də xalqları birləşdirən güclü vasitə kimi baxırdı. Azərbaycan ədəbiyyatının və SSRİ tərkibində olan digər ədəbiyyatların dünyada tanınmasında bədii tərcümənin və onu həyata keçirdiyi dilin rolu çox böyük idi. Sovet dönmində rus dili sayəsində həm milli ədəbiyyatlar dünya klassikası ilə tanış olmuş, həm də öz klassik-bədii sərvətlərinin dünyaya təqdim edə bilmişlər. Ona görə də Ulu öndər ədəbi əlaqələrə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi xüsusi önəm verir, bədii tərcümənin rolunu da ön plana çəkirdi.

9. Heydər Əliyev deyirdi ki, dil xalqın böyük sərvətidir, ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Ümumiyyətlə milli dil, ana dili problemi onun nəzəri görüşlərində əsas yer tuturdu. O ana dilini dövlət müstəqilliyimizin rəmzi, milli varlığımızın ifadəsi, milli ideologiyamızın məxəzi hesab edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov V. Liderlik fəlsəfəsi. Təhsil, 2004. - 202s.
2. Abdullayev V. Sülh və sabitlik prezidenti. Təhsil, 2004. - 280 s.
3. Abdullazadə F. Heydər Əliyev: siyasi portret. Bakı. 1998. - 115 s.
4. Andriyanov, Mirələmov H. Heydər Əliyev: bioqrafik silsilə / V. Andriyanov, H. Mirələmov. - [s. 1.] : Nurlan, 2008. - 559 s.
5. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu: reallıq, qayğılar, problemlər. Bakı, Qartal, 2001. - 800 s.
6. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman. 2007 H.1. : 1923-1969 Ozan, 2007. - 352 s.
7. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman. 2007 H.2.: 1969-1982. Ozan, 2007. - 784 s.
8. Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Univresiteti, 2002. - 180 s.
9. Ağamalı F. Dövlətçiliyimizin İlham Əliyev mərhələsi: monoqrafiya Bakı: Oskar, 2005. - 280 s.
10. Bayramov Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı: Təhsil, 2004. - 264 s.
11. Budaqov B. Heydər Əliyev fenomeni: İsmayıl, 2002. - 145 s.
12. Cəfərov N. Azərbaycan: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə: Çəşni, 2004. - 159 s.
13. Cəfərov N. Türk dünyasının yeni lideri. Azərbaycan Atatürk Mərkəzi. - [s. 1.] : Çəşni, 2009. - 760 s.
14. Fikirlərin vəhdəti / red. N. Xuduyev. - [s. 1.] :

Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998. - 95 s.

15. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası: ictimai-siyasi ədəbiyyat / İ. Hacıyev. - Bakı : Elm, 2003. - 164 s.

16. Heydər Əliyev: biblioqrafik məlumat kitabı: Bakı Universiteti, 2003. - 435 s.

17. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili: Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. - Bakı : Elm, 1998. - 195 s.

18. Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında: kəlamlar, sitatlar, aforizmlər / red. X. Vəliyev. - [s. 1.] : Adiloğlu, 2008. - 168 s.

19. Heydər Əliyev dünyanın gözü ilə: - Bakı: Təhsil, 2003. - 148 s.

20. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində: Bakı. 2001- 440 s.

21. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində: Bakı. 2001- 548 s.

22. Heydər Əliyev və Azərbaycan İncəsənəti: Məmarlıq və İncəsənət İnstitutu. - Bakı: Elm, 2000. - 124 s.

23. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007. - 424 s.

24. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi: - Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002. - 232 s.

25. Heydər Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar: 3 cildə / Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. - C.1. : 1969-1982, 1993-1996. Nurlar, 2008. - 504 s.

26. Heydər Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar: 3 cildə / Azər-

baycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
C.2 : 1997-1998. - [s. l.] : Nurlar, 2008. - 520 s.

27. Heydər Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar: 3 cildə / Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. - C.3. : 1999-2003. - Nurlar, 2008. - 536 s.

28. Heydər Əliyev və ədəbiyyat: - Bakı, 1998. - 180 s.

29. Heydər Əliyev və ədəbiyyat: Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 75 illiyinə həsr olunur / AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu. - [s. l.] : Şərq-Qərb, 2009. - 248 s.

30. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. K.10: may, 1997 - iyul, 1997: Azərnaşr, 2002. - 472 s.

31. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.11: iyul, 1997 - avqust, 1997: Azərnaşr, 2003. - 452 s.

32. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.12: avqust, 1997 - oktyabr, 1997 : Azərnaşr, 2004. - 432 s.

33. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.13: oktyabr, 1997- dekabr, 1997: Azərnaşr, 2004. - 520 s.

34. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.14: dekabr 1997- fevral 1998: Azərnaşr, 2005. - 520 s.

35. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.15: Mart, 1998- iyun, 1998: Azərnaşr, 2005. - 528 s.

36. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.16: İyun, 1998 - iyul, 1998: - Bakı: Azərnaşr, 2005. - 551 s.

37. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.17: İyul, 1998 - oktyabr, 1998: - Bakı: Azərnaşr, 2005. - 528 s.

38. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.18: oktyabr, 1998-dekabr, 1998: Azərnaşr, 2005. - 552 s.

39. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.19: yanvar, 1999 - aprel, 1999: Azərnaşr, 2006. - 528 s.

40. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. K.1: iyun, 1993 - may, 1994: Azərnaşr, 1997. - 612 s.

41. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.20: aprel, 1999 - iyul, 1999: Azərnaşr, 2007. - 536 s.

42. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.21: iyul, 1999-sentyabr, 1999:

- Bakı : Azərnəşr, 2007. - 480 s.

43. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.22: sentyabr, 1999- noyabr, 1999: - Bakı: Azərnəşr, 2007. - 480 s.

44. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 23: Noyabr, 1999 - dekabr, 1999. - [s. l.] : Azərnəşr, 2008. - 480 s.

45. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 24: Dekabr, 1999 - fevral, 2000. - [s. l.] : Azərnəşr, 2008. - 504 s.

46. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 26: mart, 2000 - aprel, 2000 . - [s. l.] : Azərnəşr, 2008. - 512 s.

47. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 27: aprel, 2000 - iyun, 2000 . - [s. l.] : Azərnəşr, 2009. - 496 s.

48. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 28. : iyun, 2000 - iyul, 2000. - [s. l.] : Azərnəşr, 2009. - 480 s.

49. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 29: İyul, 2000 – sentyabr, 2000: Azərnəşr, 2009. - 520 s.

50. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar,

nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. K. 2 : may, 1994 - dekabr, 1994: Azərnəşr, 1997. - 604 s.

51. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 30: sentyabr, 2000 - noyabr, 2000: Azərnəşr, 2010. - 512 s.

52. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 32: yanvar, 2001 - mart, 2001: Azərnəşr, 2010. - 512 s.

53. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K.33: mart, 2001 - aprel, 2001: Azərnəşr, 2011. - 480 s.

54. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 34: may, 2001 - iyun, 2001: Azərnəşr, 2011. - 488 s.

55. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. - Bakı. – 1997. K. 5: noyabr, 1995 - mart, 1996: Azərnəşr, 1998. - 500 s.

56. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Bakı. – 1997. K. 6: mart, 1996 - iyun, 1996: Azərnəşr, 1998. - 512 s.

57. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. - Bakı. – 1997. K.7: iyun, 1996 - noyabr, 1996: Azərnəşr, 1998. - 520 s.

58. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Bakı – 1997. K.8: noyabr, 1996 - mart, 1997: Azərənşr, 1998. - 488 s.

59. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. K. 9: mart, 1997 - may, 1997 : Azərənşr, 2000. - 466 s.

60. Hüseyn C. Naxçıvan, 1996. - 75 s.

61. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Təhsil, 2004. - 472 s.

62. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti: monoqrafiya / İ. Həbibbəyli. - Bakı: Qey-rət, 2002. - 78 s.

63. Kərimov İnqilab. Heydər Əliyev: sənət, sənətkarlar və sənətkarlar haqqında. Ulu, 2005. - 228 s.

64. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. - Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001. - 276 s.

65. Mirzəzadə A. Azərbaycan, zaman, inkişaf: "Azərbaycan", 2008. - 608 s.

66. Müdriklik zirvəsi: Yazıçı, 2011. - 302 s.

67. Məcidov V. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu: - Bakı : Qartal, 2001. - 360 s.

68. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. / tərt. və elmi red. S. Məmmədəliyeva. - Bakı : Nurlar, 2007. - 424 s.

69. Mədətov F. Yeni Azərbaycan ədəbiyyatında Heydər Əliyev obrazı: Sabir Əhmədlinin romanları əsasında / F. K. Mədətov. - [s. l.], 2003. - 116 s.

70. Mənim idealım Heydər Əliyev: 1998. - 208 s.

71. Nəbiyev B. Heydər Əliyev haqqında etüdlər: Çinar-çap, 2007. - 136 s.

72. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət = Heydar Aliyev and national policy in Azerbaijan: - Bakı : Qər-q-Qərb, 2002. - 369 s.

73. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi: XX əsrin 80-90-cı illəri. - Bakı: Mütərcim, 1997. - 141 s.

74. Qasımlı M. Heydər Əliyev - İstiqlala Gedən Yol: (1969-1987-ci illər). Bakı Universiteti, 2006. - 608 s.

75. Vəliyev İ. Heydər Əliyev və türk dünyası: AzAtaM, 2003. - 89 s.

76. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və xalq cümhuriyyəti dövründə Azərbaycançılıq ideyası: - Bakı: Azərbaycan, 2003. - 128 s.

77. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili: monoqrafiya. - Bakı: Təhsil, 1997. - 288 s.

78. Xəlilov S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət: - Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2001. - 357 s.

79. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi: Bakı, 1997. - 145 s.

80. İsmayılov Ə. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi. Bakı: Təbib, 1998. - 149 s.

81. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz: Zərdabi "LTD", 2011. - 260 s.

82. Əliyev A. Heydər Əliyev və ədəbiyyatımız: Nurlan, 2007. - 307 s.

83. Əliyev H. Z. Heydər Əliyev: səhnəarxası görüşlər. UniPrint, 2008. - 98 s.

84. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı:

nitqlər, məruzələr, çıxışlar. - Bakı: Ozan, 1999. - 495s.

85. Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli mentalitet
fəlsəfəsi: Qismət, 2003. - 247 s.

86. Əliyev R. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər:
monoqrafiya. - Bakı, 1998. - 82 s.

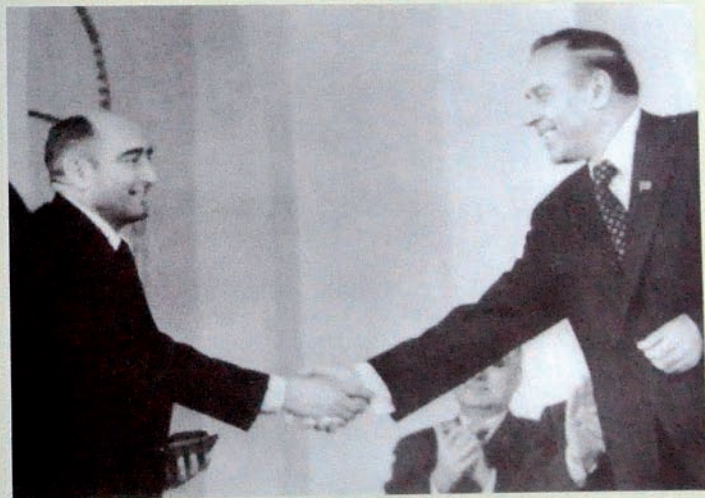
87. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti: - Bakı :
Nurlan, 2003. - 99 s.

88. Əliyeva A. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi:
bibliografik göstərici. Şərq-Qərb, 2010. - 424 s.

89. Гейдар Алиев и Русская культура: ред.
Р.М.Новрузов, ред. Л.М.Грановская. Мутарджим,
1998. - 109 с.

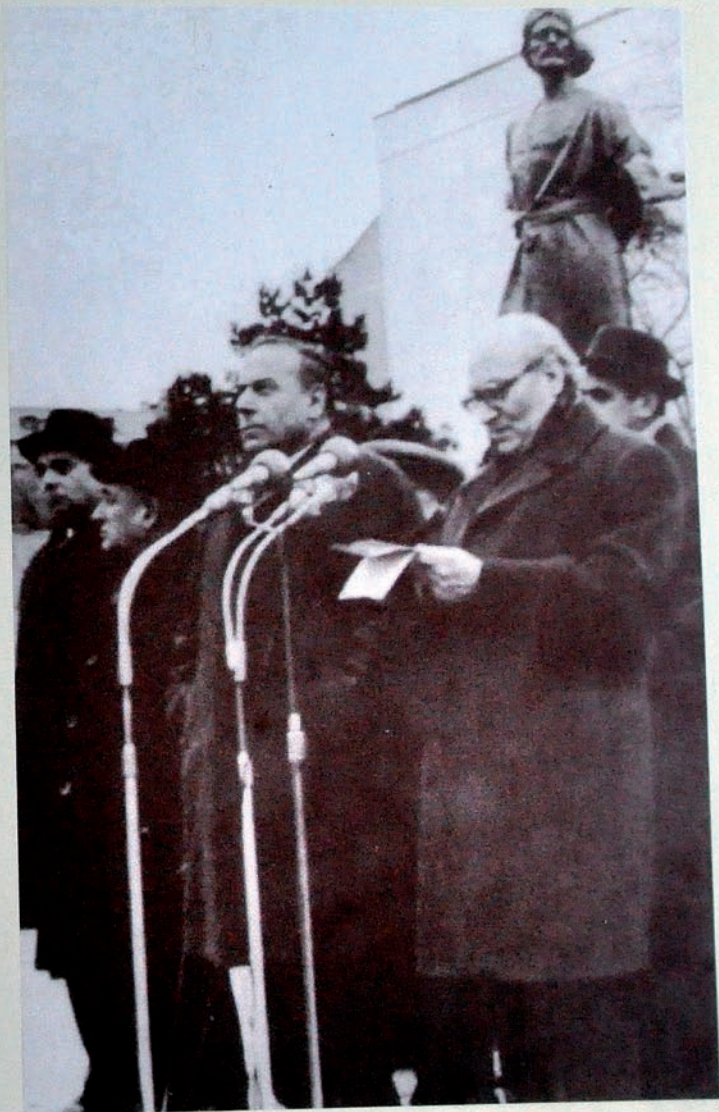
90. Зенькович Н. Гейдар Алиев: Зигзаги судьбы.
Яуза, Эксмо, 2007. - 608 с.

SALATIN ƏHMƏDOVA

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
ƏDƏBİ-TARİXİ PROSES
(Monoqrafiya)**

Format: 60x84 1/16

Tiraj: 1000

Bakı, «Elm», 2013, 156 səh.

A2f-276226

9 789952 453263